

Aproximación
a la historia
de la Corona
de Aragón

Aproximació
a la història
de la Corona
d'Aragó

en aquest castell que li sia saluat. E que nos asse
anos que pus ela cobria laltre Comtat p nuy d
e p dret ey mo els altres ho atenen que nos qu
ts e quel retats son castell e sempre retent lo
a olana e quan salxren que retut en lo castell
ren se sempre ala Comtessa e no uolhe re dmar
de nos p dret que ela hi haia:-

passat ungr at. nos som atengo
sepor que mere d cost que nos n
n ad. i foren ab nos la maior p dret de la
mna e p nom con unno dimes que fo fo
e. mro e en. b. d muntada. e en. fo fo
e muntada e en. fo fo
e. d claudat e en. fo fo
e. d claudat e en. fo fo

nos e his que me nos ha gr
en se pules en tre ell e drem d
ones in quit re son figne e dem
el pco co em come d sales e en. p. r

Hace justo veinte años que historiadores franceses, bajo la dirección de Pierre Nora, hablaron de «*les lieux de mémoire*» intentando contraponer todo aquello que de sólido, de absoluto, permanece hoy día visible más allá de las reconstrucciones –siempre relativas– de la erudición histórica. Es decir, además de los monumentos arquitectónicos –iglesias, palacios, edificios civiles–, que no pueden desplazarse, la imagen en sus mil y una formas –escultóricas, pictóricas, grabados...– posibilita esta realidad. Y creo que una exposición es una circunstancia creada para que la cultura se pueda presentar al público en una selección importante de una parte de estos lugares de la memoria.

Pero creo también que no puede abandonarse por ello la explicación histórica, la palabra escrita del historiador que tiende –o ha de hacerlo– a aproximarse a aquel pasado en el modo –si cabe– más objetivo. Permítaseme que dé unos apuntes sobre la Corona de Aragón y su evolución en el tiempo histórico. Pero que nadie se sorprenda: el primer problema, que hay que apuntar, es la propia expresión de Corona de Aragón en el sentido de su referencia cronológica y de contenido. Pues sobre el tema existen discrepancias y aportaciones hoy innovadoras, después de casi un siglo de aceptar todo el mundo la expresión historiográfica de Corona de Aragón a partir del momento de la unión dinástica entre el reino de Aragón y, sobre todo, el condado de Barcelona, tras la crisis creada en el primero por el increíble testamento del rey Alfonso el Batallador. Aquel testamento que, falto el Batallador de hijos herederos, repartía sus tierras entre órdenes militares, lo que suponía la desaparición del reino.

Fa just vint anys que historiadors francesos sota la direcció de Pierre Nora van parlar d'«els lieux de mémoire» intentant contraposar tot allò que de sòlid, d'absolut, resta hui en dia visible més enllà de les reconstruccions –sempre relatives– de l'erudició històrica. És a dir, a més dels monuments arquitectònics –esglésies, palaus, edificis civils–, que no poden desplaçar-se, la imatge en les seues mil i una formes –escultòriques, pictòriques, gravats...– posibilita esta realitat. I crec que una exposició és una circumstància creada perquè la cultura es pugua presentar el públic en una selecció important d'una part d'estos llocs de la memòria.

Però, crec també que no pot abandonar-se per això l'explicació històrica, la paraula escrita de l'historiador que tendix –o ha de fer-ho– a aproximar-se a aquell passat de la forma –si és possible– més objectiva. Permeteu-me que done uns apunts sobre la Corona d'Aragó i la seua evolució en el temps històric. Però que ningú se sorprenga: el primer problema que cal assenyalar és la mateixa expressió de Corona d'Aragó com a referència cronològica i de contingut. Perquè sobre el tema hi ha discrepàncies i aportacions hui innovadores, després de quasi un segle d'acceptar tot el món l'expressió historiogràfica de Corona d'Aragó a partir del moment de la unió dinástica entre el Regne d'Aragó i, sobretot, el comtat de Barcelona, posterior a la crisi creada al Regne per l'increïble testament del rei Alfons el Bataller. Aquell testament que, mort el Bataller sense fills hereus, repartia les seues terres entre els ordes militars, fet que suposava la desaparició del Regne.

[LA ÉPOCA MEDIEVAL ESTRICTA: DEL CASAL D'ARAGÓ A LA CORONA DE ARAGÓN]

Fue entonces cuando, a petición de la nobleza aragonesa y de todo el mundo, el único hermano de Alfonso, Ramiro el Monje, llamado así por haber entrado años atrás en un convento, tuvo que salir de éste en 1134 y, contra los deseos del papado que no le otorgaba bula ni libertad, casarse con Inés de Poitiers, engendrando con ella una hija en 1136: doña Petronila. Y fue poco después, en 1137, cuando esa niña que no tenía siquiera un año fue dada en matrimonio al conde de Barcelona Ramón Berenguer IV, quien ya se había encontrado con Ramiro II en la defensa de Zaragoza en 1134 y luego en tierras gerundenses en 1135 frente a grupos islámicos, pero que también podían ser castellanos o franceses.

Hasta ahora no estoy diciendo nada que no sea conocido, incluyendo las capitulaciones matrimoniales de Barbastro fechadas el 11 de agosto de 1137. No obstante, sí quisiera insistir aquí en que el rey aragonés sabía lo que hacía, pese a los veintitrés años de edad que el conde barcelonés le sacaba a su hija Petronila y posible niña-esposa del catalán. Lo sabía porque, fruto de las leyes del reino que impedían el poder a la mujer pero no la titularidad del derecho ni la transmisión del mismo a terceros, el «matrimonio en casa» aseguraba —pasara lo que pasara— el mantenimiento del reino. A fin de cuentas había muchas posibilidades de que la niña, con la muerte que revoloteaba tanto sobre la infancia, no llegara a mujer y, en ese supuesto, aquel acuerdo de 1137 otorgaba a Ramón Berenguer IV la transmisión del poder real aragonés casara con quien casara después.

Este supuesto no sucedió, pero en el caso de haber ocurrido estaba claro que el reino de Aragón y su titular buscaban una unión dinástica con uno de sus vecinos más fuertes: con ese conde de Barcelona que estaba aglomerando las tierras de lo que luego sería el principado de Cataluña, además de que se expansionaría hacia el sur, como señalaré. Con ese conde de Barcelona que jamás fue rey de Aragón porque Ramiro II mantuvo su privilegio de honor hasta su muerte, aunque cediera la potestad del mando. Ramón Berenguer IV fue príncipe de Aragón y como tal se le juró fidelidad por los aragoneses al tiempo que la mayoría de edad de Petronila y su paso a mujer facilitó la consumación del matrimonio. Y poco después el nacimiento de Alfonso, quien fuera desde 1164 —muerto Ramiro II y Ramón Berenguer IV— rey de Aragón y conde de Barcelona, forjó una unión dinástica de posible futuro respetando, no obstante, a súbditos, leyes y costumbres de cada territorio. Si se quisiera ver un acta fundacional de la Corona de Aragón, parece ser que ésta podía apuntar a la consolidación como rey y conde de Alfonso II. De hecho esto se ha visto así por la historiografía que durante años, si no siglos, conoce el evento.

[L'ÈPOCA MEDIEVAL ESTRICTA: DEL CASAL D'ARAGÓ A LA CORONA D'ARAGÓ]

Va ser aleshores quan a petició de la noblesa aragonesa i de tot el món, l'únic germà d'Alfons, Ramir el Monjo, anomenat així perquè anys arrere havia entrat en un convent, hagué d'eixir-ne el 1134 i, contra els desitjos del papat, que no li atorgava butla ni llibertat, casar-se amb Agnès de Poitiers, amb la qual va engendrar una filla el 1136: Peronella. I va ser poc després, el 1137, quan eixa xiqueta, que no tenia ni un any, va ser donada en matrimoni al comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, que ja havia trobat Ramir II en la defensa de Saragossa el 1134 i després, el 1135, en terres gironines enfront de grups islàmics, però que també podien ser castellans o francesos.

Fins ara no estic dient res que no siga conegut, incloent-hi les capitulacions matrimoniales de Barbastro, datades l'11 d'agost de 1137. No obstant això, sí que voldria insistir ací en el fet que el rei aragonés sabia què feia, a pesar dels vint-i-tres anys d'edat que separaven el comte barceloní i la seua filla Peronella, possible xiqueta-esposa del català. Ho sabia perquè, fruit de les lleis del Regne que impedien el poder a la dona però no la titularitat del dret ni la transmissió a tercers, el «matrimoni en casa» assegurava —passara el que passara— el manteniment del Regne. Al cap i a la fi, hi havia moltes possibilitats que la xiqueta, amb la mort que planava tant sobre la infància, no arribara a dona, i, en eixe cas, l'acord de 1137 atorgava a Ramon Berenguer IV la transmissió del poder reial aragonés sense importar amb qui es casara després.

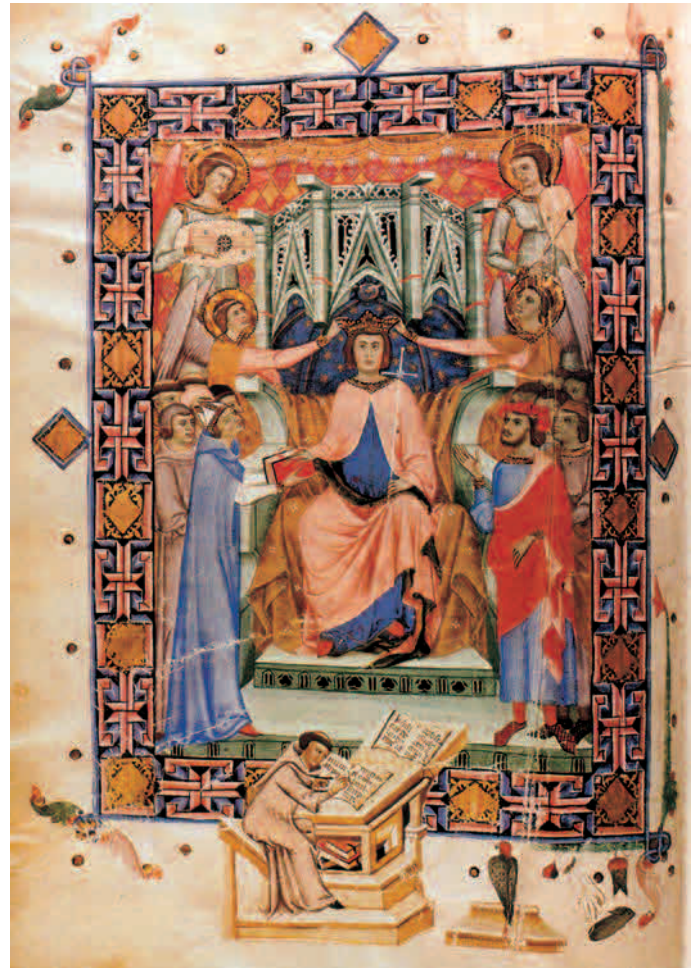
Este supòsit no va succeir, però en el cas d'haver ocorregut estava clar que el Regne d'Aragó i el seu titular buscaven una unió dinàstica amb un dels seus veïns més forts. Amb eixe comte de Barcelona que estava aglomerant les terres del que després seria el Principat de Catalunya, i que a més s'expansionaria cap al sud, com assenyalaré. Amb eixe comte de Barcelona que mai va ser rei d'Aragó, perquè Ramir II va mantindre el seu privilegi d'honor fins que va morir, tot i cedir la potestat del comandament. Ramon Berenguer IV va ser príncep d'Aragó i com a tal els aragonesos li van jurar fidelitat, alhora que la majoria d'edat de Peronella i el seu pas a dona van facilitar la consumació del matrimoni. I poc després el naixement d'Alfons, el qual va ser des de 1164 —mort Ramir II i Ramon Berenguer IV— rei d'Aragó i comte de Barcelona, va forjar una unió dinàstica de possible futur respectant, però, súbdits, lleis i costums de cada territori. Si es volguera veure una acta fundacional de la Corona d'Aragó, sembla que es podria apuntar a la consolidació com a rei i comte d'Alfons II. De fet, així ho ha vist la historiografia que durant anys, si no segles, ha conegut l'esdeveniment.

Però en la forma i en una part del fons no és esta tota la realitat, com ja va assenyalar el 1930 Andrés Jiménez Soler i com ha in-

Pero en la forma y parte del fondo no es ésta toda la realidad, como ya señalara en 1930 Andrés Jiménez Soler y como ha insistido en los últimos años Jesús Lalinde. Porque para Jiménez Soler no hay comparación posible entre el Aragón y la Cataluña de Ramiro II y Ramón Berenguer IV y el reino y principado de los Reyes Católicos y aun más allá, ya con los Austria. Y, sobre todo, para Lalinde hablar de la Corona de Aragón en el siglo XII es un anacronismo historiográfico que tiende a confundir conceptos de tiempos posteriores con el significado real de aquéllos en sus épocas respectivas.

En realidad poca unión, salvo la dinástica, hubo en aquellos territorios que mantuvieron sus tradiciones y leyes, entre ellas las de limitar el poder de la realeza, la cual quiso ejercer una política unitaria al menos en el exterior. Una política ésta que durante un tiempo pudo ser similar—segunda mitad del siglo XII y primer tercio del XIII—, ya fuera en el espacio del Midi francés, ya en el proceso reconquistador hacia el sur peninsular. Podía incluso complementar momentáneamente áreas económicas y sociales dispares: agrícolas—de cereales, ante todo—y mucho más feudales en Aragón; inicio de un comercio—textil sobre todo—, y de una clase urbana que asomaba entre las murallas de Barcelona y que podía mirar al Mediterráneo. Y mientras esto fuera así, enviándose productos de una a otra zona, un cierto equilibrio se mantenía en una unión dinástica cuya alma había sido la realeza, vinculada sobre todo al reino de Aragón, pero con carreteras abiertas a espacios de posibles cambios. Entre tanto no los hubiera y aun habiéndolos entre el siglo XII y el XIV, según Lalinde la documentación poco habla de Corona de Aragón y más de los reinos y tierras del rey de Aragón: del «Casal d'Aragó».

Porque el Aragón del siglo XII era todavía un reino peninsular, básicamente septentrional, que aún estaba en proceso de consolidación. Lo era tanto que, a la muerte de Alfonso el Batallador, Navarra se desvinculó del mismo y restableció su independencia con García Ramírez, nieto de García Sánchez y del Cid. Tanto, además, que los aragoneses vieron cómo tropas de Alfonso VII de Castilla ocupaban la ciudad de Zaragoza favoreciendo en contraposición que aquellos se aproximaran hacia el mundo catalán del que esperaban protección frente a las apetencias imperiales de la meseta castellana. Más aún, ese Aragón todavía no había fundado siquiera la ciudad de Teruel, lo que sí hizo Alfonso II en una expansión hacia el sur como precedente de la proyección hacia Valencia. Pero tampoco el condado de Barcelona—el más extenso de todos—, que incluía también a los de Gerona, Ausona, Besalú y Cerdaña, aún no contaba con las tierras de Ampurias y Urgel, teniendo en cuenta además que «este último, al norte, separaba físicamente, juntamente con las tierras musulmanas de Lérida, al sur, a Aragón y Barcelona», correspondiéndole a Ramón Berenguer IV las conquistas de Tortosa en 1148 y Lérida en 1149, forma de ir vinculando territorialmente reino y condados.

sistit en els últims anys Jesús Lalinde. Perquè per a Jiménez Soler no hi ha comparació possible entre l'Aragó i la Catalunya de Ramiro II i Ramon Berenguer IV i el regne i principat dels Reis Catòlics, i fins i tot més enllà, ja amb els Àustria. I, sobretot, per a Lalinde parlar de la Corona d'Aragó en el segle XII és un anacronisme historiogràfic que tendix a confondre conceptes de temps posteriors amb el significat real que tenien en les seues èpoques respectives.

En realitat poca unió, excepte la dinàstica, hi hagué en aquells territoris que van mantindre les seues tradicions i lleis, entre les quals la de limitar el poder de la reialesa, que va voler exercir una

Jaime el Conquistador entronizado. En primer término el copista Romeu des Poal

Libro de los Privilegios, compuesto en 1334 con miniaturas atribuidas a Joan Loert.

ARCHIVO DEL REINO DE MALLORCA, PALMA DE MALLORCA

Jaume el Conqueridor entronitzat. En primer terme el copista Romeu des Poal

Llibre dels Privilegis, compost el 1334 amb miniatures atribuïdes a Joan Loert.

ARXIU DEL REGNE DE MALLORCA, PALMA DE MALLORCA

Párrafos anteriores he hablado de cambios respecto a estos orígenes, todavía débiles, de comarcas alejadas aún del concepto político de la Corona como atributo propio tanto del poder real como de la soberanía compartida y repartida sobre los diversos dominios. ¿Cambios? Por supuesto que los hubo en dos líneas precisamente contrapuestas. Porque en 1213 la expansión aragonesa y catalana en el norte se zanjó en el Midi francés, si no del todo, casi. Pedro el Católico, el hijo de Alfonso II, perdió ante los franceses y las fuerzas papales la batalla de Muret (1213) intentando defender a sus súbditos ultrapirenaicos por mucho que éstos fueran albigenses, es decir, heréticos al cristianismo de Roma. Y Jaime I, su hijo al que se le llamaría el Conquistador, aceptó en el Tratado de Corbeil (1258) todas las pérdidas pirenaicas, excepto Rosellón, Cerdeña y el señorío de Montpellier, renunciando a la expansión en el Midi ante Luis IX de Francia: san Luis.

Pero pronto se puso en marcha la expansión hacia el sur y hacia el Mediterráneo occidental, lo cual, a la par que incrementaba el poder de la realeza y de sus dos grandes puntales territoriales, hacía nacer un antagonismo en dos pueblos que ya no se veían tan complementarios en sus defensas fronterizas —frente a Castilla y Francia— o en sus economías respectivas, subrayando más bien su personalidad diferenciada. Misión sería de la unión dinástica mantener sus vínculos, al tiempo que asegurar sus rasgos propios en un equilibrio difícil a veces de sostener. Pero al haberlo conseguido, esta Corona de Aragón, con el título jerárquico del reino por delante del condado y principado y cuya expresión ya se observa con Jaime II el Justo, sería capaz de ser el modelo institucional, de fluido respeto territorial y jurídico, de la monarquía de España a partir ya de los Reyes Católicos.

Pero vayamos por partes. Veamos qué ocurre en el tramo decisivo —y último— de la dinastía nacida en Barbastro —1137— y desaparecida como tal tras el Compromiso de Caspe de 1412. Es decir, ya entre Jaime I el Conquistador y Martín el Humano. Y lo que ocurre es fuerte pero bueno en general para esa unión dinástica de territorios que aún tuvo una fase hegemónica de reconquista, otra de procesos legislativos, una tercera de ruptura o resquebrajamiento de la unión, aunque en una cuarta etapa la expansión naval progresa antes de que, al fin, se tienda a un proceso de reunificación que tuvo después el mayor peligro dinástico con la muerte de Martín el Humano.

La fase hegemónica de reconquista está dominada por la figura de Jaime I, quien entre 1229 y 1245 expande su —llamemos soberanía— hacia las islas Baleares, excepción hecha de Menorca, que mantendrá una independencia con pagos de tributos hasta 1286, año en que caerá en manos de Alfonso el Liberal. Pero también el Conquistador desea el emirato valenciano de Zayán, el último reyezuelo islámico de aquella zona. Ahora bien, hay diferencias importantes entre una y otra conquista a causa de ese dualismo inicial de la unión dinástica arago-

política unitaria almenys en l'exterior. Una política que durant un temps va poder ser similar —segona mitat del segle XII i primer terç del XIII—, fóra en l'espai del Migdia francès, fóra en el procés reconqueridor cap al sud peninsular. Podia fins i tot complementar momentàniament àrees econòmiques i socials disjunts: agrícoles —de cereals, sobretot— i molt més feudals a Aragó; inici d'un comerç —tèxtil sobretot— i d'una classe urbana que aguaitava entre les muralles de Barcelona i que podia mirar a la Mediterrània. I mentre això fora així, i s'enviaren productes d'una zona a una altra, es mantindria un cert equilibri en una unió dinàstica l'ànima de la qual havia sigut la reialesa, vinculada sobretot al Regne d'Aragó, però amb carreteres obertes a espais de possibles canvis. Mentre no n'hi haguera i fins i tot havent-ne entre el segle XII i el XIV, segons Lalinde la documentació poc parla de Corona d'Aragó i més dels regnes i terres del rei d'Aragó: del «casal d'Aragó».

Perquè l'Aragó del segle XII era encara un regne peninsular, bàsicament septentrional, que estava en procés de consolidació. Ho era tant que, a la mort d'Alfons el Bataller, Navarra se'n va desvincular i va restablir la seua independència amb Garcia Ramires, nét de Garcia Sanxes i del Cid. Tant, a més, que els aragonesos van veure com tropes d'Alfons VII de Castella ocupaven la ciutat de Saragossa, fet que va afavorir, en contraposició, que aquells s'aproximaren al món català, del qual esperaven protecció enfront de les apetències imperials de la Meseta. Més encara, eixe Aragó no havia fundat ni tan sols la ciutat de Terol, cosa que sí que va fer Alfons II en una expansió cap al sud com a precedent de la projecció cap a València. Però tampoc el comtat de Barcelona —el més extens de tots—, que incloïa també els de Girona, Ausona, Besalú i la Cerdanya, posseïa les terres d'Empúries i Urgell, i a més «este últim, al nord, separava físicament, juntament amb les terres musulmanes de Lleida, al sud, Aragó i Barcelona», amb la qual cosa a Ramon Berenguer IV li va correspondre conquerir Tortosa, el 1148, i Lleida, el 1149, forma d'anar vinculant territorialment regne i comtats.

En paràgrafs anteriors he parlat de canvis respecte a estos orígens, encara febles, de comarques allunyades del concepte polític de la corona com a atribut propi tant del poder reial com de la sobirania compartida i repartida sobre els diversos dominis. ¿Canvis? Per descomptat que n'hi hagué, en dos línies precisament contraposades. Perquè el 1213 l'expansió aragonesa i catalana al nord es va concloure al Migdia francès si no del tot, quasi. Pere el Catòlic, el fill d'Alfons II, va perdre davant dels francesos i les forces papals la batalla de Muret (1213), intentant defensar els seus súbdits ultrapirenaics per més que foren albigesos, és a dir herètics al cristianisme de Roma. I Jaume I, el seu fill, a qui s'anomenaria el Conqueridor, va acceptar en el tractat de Corbeil (1258) totes les pèrdues pirinenques, excepte el Rosselló, la Cerdanya i el senyoriu

nesa y catalana. Porque la primera conquista, la isleña, fue realizada mayoritariamente por gente del Ampurdán y de la vieja Cataluña, del litoral, del mundo del comercio, suficiente en número para expulsar a la población musulmana en pocos años. Y se creó, además, una base comercial en el occidente europeo que atrajo a distintos pueblos que circulaban ya por el mar Mediterráneo, cristiano en su zona nórdica y fluido tras las cruzadas de finales del siglo XI y principios del XII.

Para nada se cuenta aquí con el mundo aragonés, más feudal, de tierra adentro, al que incluso Cataluña –Barcelona, mejor dicho– ha querido frenar en la desembocadura del Ebro controlando ya no sólo Tortosa, sino Flix, Mequinensa, Miravet y Faió con tal de asegurarse la llegada del cereal aragonés. Y volverán a ser los catalanes el apoyo del rey Jaime I cuando éste se dé cuenta que entregar Valencia sólo a Aragón –como había prometido– podía ser un error económico y político de primera magnitud. No, Valencia no sería adjudicada a uno de los dos socios sin más. Valencia era muy extensa: su población aborigen islámica tuvo que mantenerse trabajando en el campo y aceptando su estatus abusivo de vasallos mudéjares. Y sobre ella, fuera en el interior –más aragonés–, fuera en el litoral –más catalán–, en el conjunto de su parcial repoblación cristiana se instituyó el reino de Valencia con fueros propios, con instituciones que lentamente copiarían las ya existentes en los socios fundadores.

Por eso Valencia no fue cedida en el testamento de Jaime I. Empezaba a ser demasiado importante y los reinos fundadores y el nuevo reino aceptaron como rey la primogenitura de Pedro el Grande. Mientras, aún no consolidada del todo la Corona de Aragón, se creó un reino de Mallorca con los territorios del Rosellón y Montpellier y con las islas que vivieron años bajo el dominio de su dinastía privada entre 1276 y 1343, como puede verse en este catálogo en el cuadro cronológico de la misma.

Pero ese Casal de Aragón, aunque empezara a dividirse, se dirigió hacia nuevos territorios mediterráneos. En este sentido, de las llamadas metafóricamente «cuatro perlas» que son las crónicas medievales catalanas, no ha habido posiblemente mejor cronista que Ramón Muntaner. Éste, siendo muy joven, en 1274 llegó a conocer a Jaime I el Conquistador y, cuando murió en 1336, tras ejercer como baile de Ibiza –es decir, administrador de esas rentas del rey mallorquín Jaime III–, ya había visto años antes la coronación festiva de Alfonso el Benigno en 1327. Más aún, su crónica recoge toda la grandiosidad de este núcleo aragonés y catalán –más catalán–, incluyendo la efímera conquista de los llamados ducados de Atenas y Neopatria entre 1311 y 1388 como mucho. Pues por algo Muntaner fue uno de los mandatarios de la compañía de almogávares que hasta allí llegó con Roger de Flor apoyando al emperador bizantino Andrónico II. Recoge Muntaner, en fin, esa expansión que al comienzo de su narración, mientras el cronista dormía, un fantasmagórico anciano vestido de blanco or-

de Montpellier, renunciando a l'expansió cap al Migdia davant de Lluís IX de França: sant Lluís.

Però prompte es va posar en marxa l'expansió cap al sud i cap al Mediterrani occidental, fet que, al mateix temps que incrementava el poder de la reialesa i dels seus dos grans puntals territorials, feia nàixer un antagonisme en dos pobles, que ja no es veien tan complementaris en les seues defenses frontereres –enfront de Castella i França– o en les seues economies respectives, en el qual se subratllava més prompte la seua personalitat diferenciada. Missió de la unió dinàstica seria mantindre els seus vincles, i alhora assegurar els seus trets propis en un equilibri a vegades difícil de mantindre. Però, havent-ho aconseguit, esta Corona d'Aragó, amb el títol jeràrquic del regne per davant del comtat i principat, expressió que ja s'observa amb Jaume II el Just, seria capaç de ser el model institucional, de fluid respecte territorial i jurídic, de la monarquia d'Espanya a partir ja dels Reis Catòlics.

Però, anem a pams. Vegem què ocorre en el tram decisiu –i últim– de la dinastia nascuda a Barbastre –1137– i desapareguda com a tal després del compromís de Casp de 1412. És a dir, ja entre Jaume I el Conqueridor i Martí l'Humà. I el que ocorre és fort però bo en general per a eixa unió dinàstica de territoris que encara va tindre una fase hegemònica de reconquesta, una altra de processos legislatius, una tercera de ruptura o trencament de la unió, tot i que en una quarta etapa l'expansió naval progressa abans que, finalment, es tendisca a un procés de reunificació que va passar després el major perill dinàstic amb la mort de Martí l'Humà.

La fase hegemònica de reconquesta està dominada per la figura de Jaume I, que entre 1229 i 1245 expandí la seua diguem-ne sobirania cap a les illes Balears, llevat de Menorca, que mantindrà una independència amb pagaments de tributs fins al 1286, any en què caurà en mans d'Alfons el Liberal. Però el Conqueridor també desitja l'emirat valencià de Zayyan, l'últim reietó islàmic d'aquella zona. Ara bé, hi ha diferències importants entre una conquesta i l'altra a causa d'eixe dualisme inicial de la unió dinàstica aragonesa i catalana. Perquè la primera conquesta, la illenca, va ser realitzada majoritàriament per gent de l'Empordà i de la vella Catalunya, del litoral, del món del comerç, prou en nombre per a expulsar la població musulmana en pocs anys. I es va crear, a més, una base comercial a l'occident europeu que va atraure diversos pobles que circulaven ja pel mar Mediterrani, cristià en la zona nòrdica i fluid després de les croades de finals del segle XI i principis del XII.

Per a res es té en compte ací el món aragonés, més feudal, de terra endins, al qual fins i tot Catalunya –Barcelona, millor dit– ha volgut frenar en la desembocadura de l'Ebre controlant ja no sols Tortosa, sinó Flix, Mequinensa, Miravet i Faió, a fi d'assegurar-se l'arribada del cereal aragonés. I tornaran a ser els catalans el suport

dena que sea escrita en «*aquest llibre [que] senyaladament se fa a honor de Deu e de la sua beneita Mare e del Casal d'Aragó*».

Así lo hizo Muntaner poniendo como ejemplo el de la mata de junco, única en su raíz, pero que no excluía la amplia y flexible libertad de sus hojas, es decir de los distintos reinos que se arracimaban alrededor del tallo. Porque desde Pedro el Grande hasta Jaime II el Justo, o sea desde 1276 a 1327, la marcha hacia el Mediterráneo sobrepasó el archipiélago balear. En 1282 Pedro III tomó el reino de Sicilia, tras las Vísperas Sicilianas, y Jaime II se adueñó Cerdeña en 1323, aunque esta isla aún no tuviera instituciones propias, ya que era más primitiva –valga la expresión– desde esta perspectiva.

No hay espacio aquí para narrar cómo se produjo este incremento y el porqué. Recuérdense sólo que Pedro el Grande había casado con Constanza, la hija del regente Manfredo de Sicilia, que estaba vinculado a la dinastía de los Staufen y fue muerto por los angevinos, los que eran partidarios de Carlos de Anjou o de Provenza, el hermano de san Luis rey de Francia. Así se reproducía en el Mediterráneo occidental y central el choque franco-aragonés y catalán que había ocurrido en el Midi pirenaico. Por eso tropas francesas con apoyo del pontificado romano, más cercano a éstas que al Casal aragonés, llegaron a invadir Cataluña sin éxito y mantuvieron durante años conflictos entre los angevinos franceses y los catalano-aragoneses del núcleo hispano.

Sólo tras las paces de Agnani (1295) y Caltabellota (1302) empezó a consolidarse en ese espacio mediterráneo la pujanza catalano-aragonesa, que más que a efectos feudales, que también los hubo, obedecía al ímpetu catalán, comercial y marítimo. Un ímpetu que seguía fragmentado en distintos reinos de acuerdo con el símil de la mata de junco que escribiera Muntaner y que tenía una base mayoritaria de la realeza de Aragón, Cataluña y Valencia; un reino siciliano con dinastía privativa desde Federico –hermano de Jaime II el Justo– a lo largo de todo el siglo XIV y principios del XV; y la dinastía también privativa del Rosellón, Cerdeña y Baleares. Por si hubiera alguna duda Ramón Muntaner así lo especificó cuando afirmaba: «*Per què és mester que al senyor rei d'Aragó, N'Anfos, que li vaja lo cor en ço; que tota la fermeta e la unitat està en Deu e en ell, qui es cap e major de tot... E així la casa de Mallorca e de Sicilia, qui porten lo seu senyal e ab aquell han a viure e a morir*».

En ese siglo XIII y primera parte del XIV, del que se está hablando, la realeza –allí donde fuera– comenzó un proceso legislativo que, además de las tradiciones territoriales, tuvo en algún caso raíces romanistas. Así, nadie puede olvidar la Carta de Franquesa de 1231 en Mallorca; tampoco el privilegio fundacional –el más romanista del municipio de la capital de otro reino– convertido en Fuero de Valencia; los mismos Fueros de Aragón de 1247, aunque en su origen eran más antiguos y más aristocráticos; y los Usatges anteriores y los pactos recogidos en el *Liber Feudorum Maior* de Cataluña. Mejor aún, des-

del rei Jaume I quan s'adone que entregar València només a Aragó –com havia promés– podia ser un error econòmic i polític de primera magnitud. No, València no seria adjudicada a un dels dos socis sense més. València era molt extensa: la població aborigen islàmica hagué de mantindre's treballant al camp i acceptar l'estatus abusi de vassalls mudèjars. I sobre ella, fóra en l'interior –més aragonés–, fóra al litoral –més català–, en el conjunt de la seua parcial repoblació cristiana es va instituir el Regne de València amb furs propis, amb institucions que lentament copiarien les ja existents dels socis fundadors.

Per això València no va ser cedida en el testament de Jaume I. Començava a ser massa important i els regnes fundadors i el nou regne van acceptar com a rei la primogenitura de Pere el Gran. Mentrestant, encara no consolidada del tot la Corona d'Aragó, es va crear un Regne de Mallorca amb els territoris del Rosselló i Montpeller i amb les illes, que van viure davall del domini de la seua dinastia privativa entre 1276 i 1343, com pot veure's en el quadro cronològic d'este catàleg.

Però eixe casal d'Aragó, a pesar de començar a dividir-se, es va dirigir cap a nous territoris mediterranis. En este sentit, de les denominades metafòricament *quatre perles* que són les cròniques medievals catalanes, no hi ha hagut possiblement millor cronista que Ramon Muntaner, el qual el 1274, sent molt jove, encara arribà a conèixer Jaume I el Conqueridor, i quan va morir el 1336, després d'exercir com a batle d'Eivissa –és a dir, administrador d'eixes rendes del rei mallorquí Jaume III–, ja havia vist anys abans la coronació festiva d'Alfons el Benigne el 1327. Més encara, la seua crònica arreplega tota la grandiositat d'este nucli aragonés i català –més català–, incloent-hi l'efímera conquesta dels ducats d'Atenes i Neopàtria entre 1311 i 1388 pel cap alt. Perquè per alguna raó Muntaner va ser un dels mandataris de la companyia d'almogàvers que va arribar fins allí amb Roger de Flor per a donar suport a l'emperador bizantí Andrònic II. Recull Muntaner, en fi, eixa expansió que al començament de la seua narració, mentre el cronista dorm, un fantasmagòric ancià vestit de blanc ordena que siga escrita en «*aquest llibre [que] senyaladament se fa a honor de Deu e de la sua beneita Mare e del Casal d'Aragó*».

Així ho va fer Muntaner, posant com a exemple la mata de jonc, amb una única arrel, però que no excluïa l'àmplia i flexible llibertat de les fulles, és a dir dels distints regnes que s'arraïmaven al voltant de la tija. Perquè des de Pere el Gran fins a Jaume II el Just, o siga de 1276 a 1327, l'expansió cap al Mediterrani va ultrapassar l'arxipèlag balear. El 1282 Pere III va prendre el Regne de Sicília, després de les Vespres Sicilianes, i Jaume II, Sardenya el 1323, tot i que esta illa no tenia encara institucions pròpies, per tant, més primitiva –valga l'expressió– des d'esta perspectiva.

de ese siglo XIII se va desarrollando poco a poco, pero se va haciendo, un proceso de administración real —política pero también económica— con cancillería, hacienda, bailía, racionalato, veguerías e incluso un principio de Consejo Real. Frente a todo ello se oponen, en representación de la tierra, tímidas constituciones en Cortes desde los años ochenta del siglo XIII, en las que los reyes van comprometiéndose para convocar a sus representantes.

Esto, sobre todo, en cuanto a cuestiones políticas, porque en cuanto a las económicas las áreas del litoral crearon asociaciones marítimas como la de los Prohombres de la Ribera en Barcelona (1257) o el Consulado de Mar valenciano (1283), consulados éstos que fueron expandiéndose por todos los territorios adonde llegaba en su pujanza el comercio catalán —costas del norte y también del sur, islámico en este caso, del Mediterráneo—. Todo, evidentemente, muy floreciente, todo si la unión dinástica se hubiese mantenido al menos como pensaba Muntaner; todo si a los primeros años del siglo XIV no hubiesen seguido crisis económicas y dificultades sin fin; todo si incluso en los territorios peninsulares, originarios de la unión, no hubiesen oposiciones cada vez más contrarias entre el mundo aragonés más señorial y el catalán cuya nueva clase comercial se elevaba a alto nivel, correspondiendo a la monarquía mantener la consabida unión.

Pero ese todo se fragmentó empezando por las contraposiciones entre los aragoneses y la realeza aprovechando aquéllos los momentos de dificultades de esta última a causa de invasiones francesas. De esta manera el trono con Pedro III tuvo que aceptar el Privilegio General de 1283 —organización en defensa de las jurisdicciones y franquicias de la nobleza de aquel reino aragonés—, así como con Alfonso III el Privilegio de la Unión de 1287. Y esto era un comienzo de problemas que alcanzaron también al reino de Valencia, en donde durante años se opusieron el Fuero de Valencia —aquel privilegio fundacional de 1239— y los Fueros aragoneses sin que la concesión de Alfonso el Benigno de 1329-1330, los llamados «fueros alfonsinos», fueran una solución ideal: el país, ciertamente, renunciaba al Fuero de Aragón y aceptaba el de Valencia, pero en éste había ahora demasiadas concesiones a favor de los estamentos nobiliarios, que, en parte, dependían más de Aragón. El conflicto en el fondo continuaba y lo hacía también porque la dinastía privativa de Mallorca se arremolinaba ante las apetencias francesas. Todo ello además cuando, pasado el primer tercio del siglo XIV, una crisis de alto nivel —con hambre, peste y guerras— cercó a aquella antigua unión dinástica, y fue su rey Pedro el Ceremonioso quien le hizo frente.

Dado el escaso espacio de páginas concedido, es imposible hablar aquí de la mencionada crisis bajomedieval. Sólo quiero señalar, en todo caso, cómo la monarquía tendía a ser realmente una. Y no sólo porque Pedro el Ceremonioso quiso tener una síntesis ordenada de la casa, corte, corona y monarquía de su trono con las Ordinacions de Cort he-

No hi ha espai ací per a narrar com es va produir este increment i el perquè. Recordeu només que Pere el Gran s'havia casat amb Constança, la filla del regent Manfred de Sicília, que estava vinculat a la dinastia dels Staufen i va ser mort pels angevins, els quals eren partidaris de Carles d'Anjou o de Provença, el germà de sant Lluís, rei de França. Així, es reproduïa al Mediterrani occidental i central el xoc francoaragonés i català plantejat al Migdia pirinenc. Per això tropes franceses amb suport del pontificat romà, més pròxim a França que al casal aragonés, van arribar a envair Catalunya, sense èxit, i van mantindre durant anys conflictes entre els angevins francesos i els catalanoaragonesos del nucli hispà.

Només després de les paus d'Agnani (1295) i Caltabellota (1302) va començar a consolidar-se en eixe espai mediterrani la puixança catalanoaragonesa, que, més que a efectes feudals —que també n'hi hagué—, obeïa a l'ímpetu català, comercial i marítim. Un ímpetu que seguia fragmentat en distints regnes d'acord amb el símil de la mata de jonc de Muntaner i que tenia una base majoritària de la reialesa d'Aragó, Catalunya i València; un regne sicilià amb dinastia privativa des de Frederic —germà de Jaume II el Just— al llarg de tot el segle XIV i principis del XV, i la dinastia també privativa del Rosselló, Cerdanya i Balears. Per si hi haguera algun dubte, Ramon Muntaner així ho va especificar quan afirmava: «Per què és mester que al senyor rei d'Aragó, N'Anfos, que li vaja lo cor en ço; que tota la fermeta e la unitat està en Deu e en ell, qui es cap e major de tot... E així la casa de Mallorca e de Sicilia, qui porten lo seu senyal e ab aquell han a viure e a morir.»

En el segle XIII i la primera part del XIV, la reialesa —en qualsevol lloc— va començar un procés legislatiu que, a més de les tradicions territorials, va tindre en algun cas arrels romanistes. Així, ningú pot oblidar la Carta de Franquesa de 1231 a Mallorca; tampoc el privilegi fundacional —el més romanista del municipi de la capital d'un altre regne— convertit en Fur de València; els mateixos Furs d'Aragó de 1247, tot i que en el seu origen eren més antics i més aristocràtics, i els Usatges anteriors i els pactes recollits en el Liber Feudorum Maior de Catalunya. Millor encara, des d'eixe segle XIII es va desenvolupant a poc a poc, però es va fent, un procés d'administració reial —política però també econòmica— amb cancelleria, hisenda, batlia, racionalat, vegueries i fins un principi de Consell Reial. A tot això, s'oposen, en representació de la terra, tímides constitucions de Corts des dels anys huitanta del segle XIII, en què els reis van compromentent-se a convocar els seus representants.

Això sobretot quant a qüestions polítiques, perquè quant a les econòmiques les àrees del litoral van crear associacions marítimes com la dels Prohoms de la Ribera a Barcelona (1257) o el Consolat de Mar valencià (1283), consolats que van anar expan-

chas entre 1338 y 1355, sino además porque reincorporó el reino de Mallorca a su propia dinastía de Aragón, al vencer en Lluchmajor a Jaime III (1349), a la vez que triunfó frente a la revuelta de las Uniones, tanto la aragonesa como la valenciana, aunque una y otra no tuvieran del todo el mismo signo, tal como ha señalado Mateu Rodrigo.

De hecho, ahora sí, se caminaba hacia el concepto de soberanía que dominaba en todos los reinos que eran de la Corona de Aragón. Pero cuando eso ocurría, cuando ciertos problemas en Cerdeña y Sicilia estaban siendo resueltos reintegrándose éstas también a la Corona, en 1409 Martín el Joven, el hijo de Martín el Humano, moría en Cerdeña quedándose la dinastía de tantos siglos atrás sin

dint-se per tots els territoris on arribava amb la seua puixança el comerç català—costes del nord i també del sud, islàmic en este cas, del Mediterrani. Tot, evidentment, molt florent, tot si la unió dinàstica s’haguera mantingut almenys com pensava Muntaner; tot si als primers anys del segle XIV no hagueren seguit crisis econòmiques i dificultats sense fi; tot si als territoris peninsulars, originaris de la unió, no hagueren hagut oposicions cada vegada més contràries entre el món aragonés més senyorial i el català, la nova classe comercial del qual havia assolit un alt nivell, conjuntura en què corresponia a la monarquia mantindre la coneguda unió.

Banquete real en casa de Pedro Martell
Libro de Hechos de Jaime el Conquistador (fol. 27r), 1343.
 BIBLIOTECA DE LA UNIVERSIDAD DE BARCELONA

Banquet reial en casa de Pere Martell
Llibre dels fets de Jaime el Conqueridor (f. 27r), 1343.
 BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Gonçal de Peris
Retrato del rey Jaime I.
 MUSEU NACIONAL D’ART DE CATALUNYA, BARCELONA

Gonçal de Peris
Retrat del rei Jaume I.
 MUSEU NACIONAL D’ART DE CATALUNYA, BARCELONA

heredero legítimo. El problema político, unido a cuestiones sociales de base agraria –campesinos remensas catalanes desde 1388– y urbana que incidían más en Cataluña que en Aragón y Valencia, tenía que resolverse a comienzos del siglo xv.

[LOS TRASTÁMARA Y FERNANDO EL CATÓLICO: DEL PASADO AL FUTURO EN LA ORIENTACIÓN DE LA CORONA DE ARAGÓN]

Un siglo, al que llega a la Corona de Aragón una nueva dinastía de origen castellano, la Trastámara, que no tiene ya dudas de mencionar con tal nombre todos los reinos, condados y señoríos sobre los que ejerce su poder, tal como ha señalado Jesús Lalinde. Y una dinastía, que tras el Compromiso de Caspe de 1412, heredó cuestiones del pasado que había que solucionar. Ya intentó hacerlo, aunque con cierta prudencia, Fernando de Antequera, quien en sus pocos años de reinado (1412-1416) pacificó Sicilia y Cerdeña y llegó a conseguir un consulado de mar en Alejandría. Pero fue, sin duda, Alfonso V quien puso el acelerador de una dinastía Trastámara que descubriría el Mediterráneo, ese Mare Nostrum que tanto atrajo a un rey, hijo de un castellano de la meseta. De un rey que logró conquistar Nápoles (1443) seducido por la atracción italiana más incluso que sus predecesores en la Corona de Aragón. Tanto fue así que se quedó en Nápoles y tuvo allí descendencia natural a la que dejó como heredera del gran reino napolitano: su hijo Ferrante.

En ocasiones, no obstante, las fuerzas políticas de la Generalitat de Cataluña criticaron esta acción del Magnánimo, porque a los patricios honrados y a los estamentos privilegiados no les gustaba del todo reverdecen guerras en el Mediterráneo que podían romper un libre comercio que asegurase sus flujos mercantiles. Pero hubo sectores de productores textiles que apoyaron financieramente el proteccionismo mercantil de Alfonso V, quien quería controlar en lo posible la mayor parte del Mediterráneo occidental, apuntando incluso al corazón de la sempiterna animosidad de Génova. No fue pues un imperialismo insensato el del Magnánimo, como lo señaló Mario del Treppo. Así lo reconocieron en la época armadores y mercaderes como Joan Torralba y así hoy se explica dando pie a la última dinastía privativa italiana, tal como antes había pasado también en Sicilia, aunque el profesor Galasso matiza, con razón, esa privatización napolitana ya que la dinastía de los Ferrante, herederos del Magnánimo, eran independientes de la Corona de Aragón.

Entretanto, en la península, su mujer legítima María ejerció como gobernadora de toda la Corona de Aragón a la vez que se inició el proceso virreinal en algunos territorios –delegados representantes del rey–, consolidándose desde los orígenes de la modernidad histórica

Però eixe tot es va fragmentar començant per les contraposicions entre els aragonesos i la reialesa: els aragonesos aprofitaren els moments de dificultats de la reialesa a causa de les invasions franceses. D'esta manera, el tron amb Pere III hagué d'acceptar el Privilegi General de 1283 –organització en defensa de les jurisdiccions i franquícies de la noblesa d'aquell regne aragonés–, així com amb Alfons III el Privilegi de la Unió de 1287. I això era un començament de problemes, que van arribar també al Regne de València, on durant anys es van oposar el Fur de València –el privilegi fundacional de 1239– i els Furs aragonesos, sense que la concessió d'Alfons el Benigne de 1329-1330, els denominats furs alfonsins, foren una solució ideal: el país, certament, renunciava al Fur d'Aragó i acceptava el de València, però en este hi havia ara massa concessions a favor dels estaments nobiliaris, que, en part, depenien més d'Aragó. El conflicte en el fons continuava i ho feia també perquè la dinastia privativa de Mallorca s'arremolinava davant de les apetències franceses. Tot això a més quan, passat el primer terç del segle xiv, una crisi d'alt nivell –amb fam, pesta i guerres– va assetjar aquella antiga unió dinàstica, amb el rei Pere el Cerimoniós per a fer-li front.

Atés l'escàs espai de pàgines concedit, és impossible parlar ací de la crisi baixmedieval –amb pestes, fams i guerres. Només vull assenyalar, en tot cas, que la monarquia tendia a ser realment una. I no sols perquè Pere el Cerimoniós va voler tindre una síntesi ordenada de la casa, cort, corona i monarquia del seu tron amb les Ordinacions de Cort fetes entre 1338 i 1355, sinó perquè, a més, va reincorporar el Regne de Mallorca a la seua pròpia dinastia d'Aragó vencent Jaume III (1349) a Lluchmajor, al mateix temps que va triomfar en la revolta de la Unió, tant l'aragonesa com la valenciana, encara que l'una i l'altra no van tindre del tot el mateix signe, tal com ha assenyalat Mateu Rodrigo.

De fet ara sí, ara es caminava cap al concepte de sobirania que dominava en tots els regnes que eren de la Corona d'Aragó. Però quan això ocorria, quan certs problemes a Sardenya i Sicília eren resolts amb la reintegració de l'una i l'altra a la Corona, el 1409 Martí el Jove, el fill de Martí l'Humà, moria a Sardenya i la dinastia de tants segles arrere quedava sense hereu legítim. El problema polític, unit a qüestions socials de base agrària –llauradors de remença catalans des de 1388– i urbana que incidien més a Catalunya que a Aragó i València, es va resoldre al començament del segle xv.

[ELS TRASTÀMARA I FERRAN EL CATÒLIC: DEL PASSAT AL FUTUR EN L'ORIENTACIÓ DE LA CORONA D'ARAGÓ]

Un segle en què arriba a la Corona d'Aragó una nova dinastia d'origen castellà, els Trastàmara, que no té ja dubtes de mencionar

Felipe Vigarny
Estatua de Fernando el Católico (detalle).
CAPILLA REAL DE GRANADA

Felip Vigarny
Estàtua de Ferran el Catòlic (detall).
CAPILLA REAL DE GRANADA

—finales del siglo xv— hasta principios del siglo xviii. Pero al igual que ocurriera en el programa italiano de Alfonso V, aquí en Cataluña este rey, su esposa María y su hermano Juan de Navarra —quien a la muerte del Magnánimo le sucedió en la Corona de Aragón en 1458— se vieron enfrentados a la Generalitat catalana. A una institución inicialmente más económica que política que, nacida hacia los años sesenta del siglo xiv, representaba las Cortes —como Diputación del General— cuando éstas no estaban convocadas y, sobre todo, debía de cobrar el servicio votado en aquéllas y otros impuestos que iban acumulándose.

Pero una institución que cada vez tuvo mayor papel político y que defendió —entendámonos en el siglo xv— a los grupos privilegiados catalanes: nobleza, propietaria jurídica de las tierras de sus campesinos remensas, y el patriciado de la Biga de la ciudad de Barcelona. La crisis económica que venía de finales del siglo xiv, con ciertos paréntesis en el primer tercio del xv, se tradujo al fin en una guerra civil en Cataluña, la de 1462-1472, después de largas tensiones al alza entre nobles y remensas, Biga y Busca —el grupo opositor al primero por el control mercantil de Barcelona—, Generalitat y monarquía, tal como lo expuso Vicens Vives.

Mientras, los otros reinos seguían al rey o se perfilaban como los sustitutos económicos del motor de la Corona de Aragón, que hasta entonces había sido el principado catalán. El reino de Valencia, ante todo, pasó a primera fila en su dorado siglo xv a la vez que Aragón intentaba sobresalir aprovechando estas coyunturas. Cataluña, hundida tras 1472, debía esperar al llamado *redreç*. Y su autor, Fernando II, el último rey Trastámara, intentó orientar por nuevos caminos a la Corona de Aragón. Porque no iba a ser poca cosa su matrimonio con Isabel de Castilla. Empezaba la época de los Reyes Católicos y Fernando, al menos en los primeros tiempos, pensó en ampliar a toda la península el modelo originario de la Corona de Aragón, ya que de otra forma la unión no hubiese podido ser aceptada con naturalidad por sus súbditos. Por eso a nivel institucional la unión con Castilla fue sólo dinástica, respetándose todas las particularidades de cada una de las dos coronas y ratificándose en un principio tal alianza *casi federal* —valga la expresión— que partía de una posición de teórica igualdad política, de *socios iguales*, como lo afirmó años atrás Joan Reglá.

Mientras esto pudo funcionar más o menos así, llegándose a crear el Consejo de Aragón en 1494 como institución pretendidamente similar a la del Consejo Real de Castilla, Fernando el Católico —que vivió mucho más tiempo lejos de sus reinos patrimoniales y delegó muchas veces en sus virreyes parte de su propio poder real— actuó en sus territorios por causas, y con consecuencias, diversas.

Real Decreto de Martín el Humano por el que se funda el «Hospital de Ignoscents, folls y orats [Niños abandonados, locos y enajenados]» en Valencia, 15 de mayo de 1410.

amb eixe nom tots els regnes, comtats i senyorijs sobre els quals exercix el seu poder, tal com ha assenyalat Jesús Lalinde. I una dinastia, que després del compromís de Casp de 1412, va heretar qüestions del passat que calia solucionar. Ja va intentar fer-ho, encara que amb una certa prudència, Ferran d'Antequera, que en els seus pocs anys de regnat (1412-1416) va pacificar Sicília i Sardenya i va arribar a aconseguir un consolat de mar a Alexandria. Però, sens dubte, va ser Alfons V qui va posar l'accelerador d'una dinastia Trastàmara que descobria el Mediterrani, eixe Mare Nostrum que tant va atraure un rei, fill d'un castellà de la Meseta. D'un rei que va aconseguir conquerir Nàpols (1443), seduït per l'atracció italiana més fins i tot que els seus predecessors en la Corona d'Aragó. Tant va ser així que es va quedar a Nàpols i va tindre allí descendència natural, que va deixar com a hereva del gran regne napolità: el seu fill Ferran.

A vegades, però, les forces polítiques de la Generalitat de Catalunya van criticar esta acció del Magnànim, perquè als patricis honorats i als estaments privilegiats no els agradava del tot fer renàixer guerres al Mediterrani que podien trencar un lliure comerç que assegurara els seus fluxos mercantils. Però hi hagué sectors de productors tèxtils que van donar suport financerament el proteccionisme mercantil d'Alfons V, que volia controlar en la mesura del possible la major part del Mediterrani occidental, apuntant fins i tot al cor de la sempiterna animositat de Gènova. No va ser, per tant, un imperialisme insensat el del Magnànim, com ho va assenyalar Mario del Treppo. Així ho van reconèixer en l'època armadors i mercaders com Joan Torralba i així s'explica hui donant peu a l'última dinastia privativa italiana, com abans havia passat també a Sicília, encara que el professor Galasso matisa, amb raó, eixa privatització napolitana, ja que la dinastia dels Ferran, hereus del Magnànim, eren independents de la Corona d'Aragó.

Mentrestant, a la península, la seua dona legítima, Maria, va exercir com a governadora de tota la Corona d'Aragó, al mateix temps que es va iniciar el procés virregnal en alguns territoris —delegats representants del rei—, el qual es va consolidar des dels orígens de la modernitat històrica —final del segle xv— fins al principi del segle xviii. Però, igual que va ocórrer en el programa italià d'Alfons V, a Catalunya este rei, la seua esposa Maria i el seu germà Joan de Navarra —que a la mort del Magnànim el va succeir en la Corona d'Aragó el 1458— es van veure enfrontats a la Generalitat catalana. A una institució inicialment més econòmica que política que, nascuda cap als anys seixanta del segle xiv, representava les Corts —com a Diputació del General— quan no estaven convocades

Reial Decret de Martí l'Humà pel qual es funda l'«Hospital d'Ignoscents, folls y orats» a València, 15 de maig de 1410.

De éxito puede calificarse, o así al menos lo defendió Vicens Vives, el gobierno del rey Fernando en el principado. Ese *redreç* —restauración—, que consolidó sus tradicionales instituciones —Cortes, Diputación del General, ciudad de Barcelona— y superó lenta pero acumulativamente la honda crisis económica de Cataluña rematada por su guerra civil de 1462-1472. Una consolidación vigilada por la Audiencia Real, el tribunal supremo catalán antes al servicio del rey que de las instituciones del país. Ese *redreç* en el que se incluye la Sentencia Arbitral de Guadalupe de 1486 que en gran parte terminaba con el conflicto secular entre señores y remensas iniciado en 1388. Un *redreç* que hoy, no obstante, se encuentra en interrogantes críticos por la actual historiografía.

El monarca, por el contrario, fracasó en sus intentos de controlar el reino de Aragón. Demasiada nobleza señorial existía allí y la Sentencia de Celada, por buscar un ejemplo contrapuesto a la de Guadalupe, tuvo que dar todo el poder a los señoríos aragoneses en 1497. Y por un igual las instituciones de Aragón elevaron su nivel frente al rey, incluso la de Justicia de Aragón que es única aquí, y no le dieron ningún servicio económico a Fernando el Católico en las Cortes de Calatayud de 1515.

Tampoco en el llamado reino de Mallorca el soberano consiguió sus propósitos porque, como en Aragón, aunque de manera distinta, una fuerte oligarquía no permitió ninguna reforma social. Y así falló la pragmática de Granada de 1499 con la que el Rey Católico quiso aliviar la carga de censales, deuda pública de la capital y aun de la isla que ahogaba a la ciudad y a sus clases más populares. Porque éstas soportaban mal una sobrecarga de impuestos para poder pagar así las pensiones —intereses de censales— a los inversores en esta deuda, esos oligarcas que dominaban economía y política pues ellos mismos eran los que gobernaban desde el Consell Executiu de Mallorca. Y también falló el decreto real de 1512 para reajustar entre ciudadanos y foráneos —los habitantes de fuera de la ciudad— las estructuras de la propiedad de la tierra, cosa que hubiera beneficiado a estos últimos. No se puede olvidar que los ciudadanos por estar en la urbe evitaban en lo que podían pagar imposiciones —que no lo hacían— sobre tierras que iban anexionándose. Y así pasado —hubo revueltas, la foránea de 1450—, presente —bloqueo de reformas— y futuro —la revolución de las Germanías— se daban la mano en una Mallorca imposible de cambiar.

En Valencia el rey no falló, se extralimitó. Porque Fernando el Católico aquí sí que dominaba el reino o estaba de acuerdo con las autoridades que lo manejaban en la ciudad, en las Cortes, en la Diputación del General. Demasiados acuerdos: el dorado reino de Valencia, sustituto del principado catalán en sus posibilidades económicas cuando éste entró en crisis, no supo o no pudo incrementar su economía. Ésta, en parte, fue absorbida por la monarquía mediante préstamos

i, sobretot, havia de cobrar el servici votat en les Corts i altres impostos que anaven acumulant-se.

Però una institució que cada vegada va tindre més paper polític i que va defensar —entenguem-nos, en el segle xv— els grups privilegiats catalans: noblesa, propietària jurídica de les terres dels seus llauradors de remença, i el patriciat de la Biga de la ciutat de Barcelona. La crisi econòmica que venia de finals del segle xiv, amb certs parèntesis en el primer terç del xv, es va traduir finalment en una guerra civil a Catalunya, la de 1462-1472, després de llargues tensions a l'alça entre nobles i remences, Biga i Busca —el grup opositor del primer pel control mercantil de Barcelona—, Generalitat i monarquia, tal com va exposar Vicens Vives.

Mentrestant, els altres regnes seguien el rei o es perfilaven com els substituïts econòmics del motor de la Corona d'Aragó, que fins aleshores havia sigut el Principat català. El Regne de València, abans de tot, va passar a primera fila en el seu daurat segle xv, al mateix temps que Aragó intentava sobreixir aprofitant estes conjuntures. Catalunya, enfonsada després de 1472, hauria d'esperar el denominat *redreç*. I el seu autor, Ferran II, l'últim rei Trastàmara, va intentar orientar per nous camins la Corona d'Aragó. Perquè no seria poca cosa el seu matrimoni amb Isabel de Castella. Començava l'època dels Reis Catòlics, i Ferran, almenys en els primers temps, va pensar a ampliar a tota la península el model originari de la Corona d'Aragó, ja que d'una altra forma la unió no haguera pogut ser acceptada amb naturalitat pels seus súbdits. Per això, institucionalment, la unió amb Castella va ser només dinàstica, i es van respectar totes les particularitats de cada una de les dos corones i es va ratificar en un principi l'aliança «quasi federal» —valga l'expressió— que partia d'una posició de teòrica igualtat política, de «socis iguals», com va afirmar anys arrere Joan Reglà.

Mentre això va poder funcionar més o menys així —s'arribà a crear el Consell d'Aragó el 1494 com a institució pretesament semblant a la del Consell Reial de Castella—, Ferran el Catòlic —que va viure molt més temps lluny dels seus regnes patrimonials i va delegar moltes vegades en els seus virreis part del seu propi poder reial— va actuar en els seus territoris per causes, i amb conseqüències, diverses.

D'èxit pot qualificar-se, o així almenys ho va defensar Vicens Vives, el govern del rei Ferran al Principat. Eixe *redreç* —restauració— que va consolidar les seues tradicionals institucions —Corts, Diputació del General, ciutat de Barcelona— i va superar de forma lenta però acumulativa la profunda crisi econòmica de Catalunya, rematada per la guerra civil de 1462-1472. Una consolidació vigilada per l'Audiència Reial, el tribunal suprem català, abans al servici del rei que de les institucions del país. Eixe *redreç* en què s'inclou la sentència arbitral de Guadalupe de 1486, que en gran part eliminava el conflicte

valencianos que se dirigieron hacia la política exterior de la corona dual cuando el Rey Católico, con el pláceme de Isabel y la genialidad del Gran Capitán, entró en las guerras de Italia frente a Francia y mantuvo definitivamente su presencia en Nápoles entre 1495 y 1503.

Sin embargo los préstamos, que no se devolvieron en el momento oportuno, fueron más bien incrementándose y, como yo mismo investigué, marcaron el precedente de una revuelta-revolución que en principio quiso reformas en las instituciones de la ciudad y del reino con Joan Llorens por ejemplo. Pero, pocos años después de la muerte del Rey Católico, Valencia se precipitó al final más allá de una simple revuelta. Las clases modestas quisieron dominarla y eliminar incluso la competencia –para ellas desleal– en el trabajo rural y en tareas mal pagadas que realizaban los mudéjares, aquellos habitantes islámicos que eran más de 150.000 personas que fueron mantenidos en el reino desde su conquista con Jaime I. También aquí, y antes que en Mallorca, las Germanías dieron un salto a la reforma o al vacío revolucionario con Vicens Peris.

Como se ve, con Fernando II no toda la Corona de Aragón era igual. Era bastante diversa y el Rey Católico pudo controlar unos territorios, no otros. Ahora bien, durante los años de su reinado y al menos mientras vivió Isabel, la relación de socios iguales entre Castilla y la Corona de Aragón pareció mantenerse. No lo era en verdad. Castilla tenía más población –cerca de 5.000.000 de habitantes hacia 1500– y un potencial económico que, aunque más cercano a la pujanza ganadera de la Mesta –asociación de propietarios de rebaños de ovejas creada en 1273– y a la venta de materias primas en el exterior –Flandes, sobre todo–, multiplicaba el de la Corona de Aragón. Lo haría aún más con el aditamento inicial de las Antillas y luego la posesión fundamental de las Indias. Pero tenía algo más, mejor para la monarquía: las instituciones de este país, sus propias Cortes no podían oponerse tanto a la voluntad del rey –aunque la historiografía castellana últimamente matiza esta cuestión, según Carretero Zamora, Fortea y Fernández Albaladejo– como las de la Corona de Aragón. Eran muchas cosas a favor de la monarquía para impedir que ésta fuera castellanizándose cuando los Austria sustituyeron a los Trastámara.

[LA CORONA DE ARAGÓN Y LOS AUSTRIA: HACIA LA DESIGUALDAD, LAS REVUELTAS Y EL INTENTO DISCUTIBLE Y FRUSTRADO, AL FIN, DEL RETORNO A LOS ORÍGENES DE SU UNIÓN DINÁSTICA]

La sustitución en sí misma ya fue un azar por mucho que algunos pensadores lleguen casi a opinar que la suerte no cuenta en la vida o en la evolución de la historia. Pero en realidad tal suerte cuenta porque el primer Habsburgo –el futuro emperador Carlos V–, si fue rey

secular entre senyors i remences iniciat el 1388. Un redreç que hui, però, es troba entre interrogants crítics per l'actual historiografia.

El monarca, per contra, va fracassar en els seus intents de controlar el Regne d'Aragó. Massa noblesa senyorial hi havia allí, i la sentència de Celada, per buscar un exemple contraposat a la de Guadalupe, hagué de donar tot el poder als senyoriis aragonesos el 1497. I, igualment, les institucions d'Aragó van elevar el seu nivell enfront del rei, fins i tot la del Justícia d'Aragó, que és única ací, i no van donar cap servici econòmic a Ferran el Catòlic en les Corts de Calataiud de 1515.

Tampoc al denominat Regne de Mallorca el sobirà va aconseguir els seus propòsits, perquè, com a Aragó, encara que de manera distinta, una forta oligarquia no va permetre cap reforma social. I, així, va fallar la pragmàtica de Granada de 1499, amb la qual el Rei Catòlic va voler alleujar la càrrega de censals, deute públic de la capital i fins de l'illa que ofegava la ciutat i les seues classes més populars, que suportaven mal una sobrecàrrega d'impostos per a poder pagar així les pensions –interessos de censals– als inversors en este deute, eixos oligarques que dominaven economia i política perquè ells mateixos eren els que governaven des del Consell Executiu de Mallorca. I també va fallar el Decret reial de 1512 per a reajustar entre ciutadans i forans –els habitants de fora de la ciutat– les estructures de la propietat de la terra, cosa que hauria beneficiat estos últims. No es pot oblidar que els ciutadans pel fet d'estar a l'urbs evitaven tant com podien pagar impositons –no ho feien– sobre terres annexades. I així, passat –hi hagué revoltes, la forana de 1450–, present –bloqueig de reformes– i futur –la revolució de les Germanies– es donaven la mà en una Mallorca impossible de canviar.

A València el rei no va fallar, es va extralimitar. Perquè Ferran el Catòlic ací sí que dominava el regne o estava d'acord amb les autoritats que el manejaven a la ciutat, les Corts, la Diputació del General. Massa acords: el daurat Regne de València, substituït del Principat català en les seues possibilitats econòmiques quan va entrar en crisi, no va saber o no va poder incrementar la seua economia, que, en part, va ser absorbida per la monarquia a través de préstecs valencians dirigits a la política exterior de la corona dual, quan el Rei Catòlic, amb el vistiplau d'Isabel i la genialitat del Gran Capità, va entrar en les guerres d'Itàlia enfront de França i va mantindre definitivament la seua presència a Nàpols entre 1495 i 1503.

Això no obstant, els préstecs, que no es van tornar en el moment oportú, més prompte van anar incrementant-se i, com jo mateix vaig investigar, van marcar el precedent d'una revolta-revolució que en principi va voler reformes en les institucions de la ciutat i del Regne, amb Joan Llorens per exemple. Però, pocs anys després de la mort del Rei Catòlic, València es va precipitar al final més enllà d'una simple revolta. Les classes modestes van voler dominar-

en Castilla y en la Corona de Aragón, lo fue con la ayuda de la guadaña de la muerte que nada menos que intervino hasta cinco veces para facilitarle un camino ni siquiera pensado. Porque se ha de recordar que en 1497 falleció con diecinueve años el príncipe Juan, el único hijo varón de los Reyes Católicos, y que poco tiempo después su esposa Margarita de Flandes tuvo un aborto perdiéndose el posible heredero de aquel príncipe. Más aún, en Zaragoza en 1498 murió de posparto la infanta Isabel, la segunda en herencia de aquellos reyes. Dos años después el infante Miguel, el hijo de esta Isabel y de Manuel de Avis rey de Portugal, desaparecía en 1500, en ese mismo año en el que en Gante nacía Carlos, hijo de Juana –la llamada reina loca– que era tercera en la herencia de sus padres, los Reyes Católicos. Entiéndase que desde el 24 de febrero de 1500 existía un bebé fruto de un matrimonio –Juana y Felipe el Hermoso– que generó amor y también muchos problemas personales, aunque se hizo por conveniencia política del rey Fernando y del emperador Maximiliano de Austria en medio de las guerras de Italia antes citadas.

No terminaba aquí esta historia familiar porque, cuando Fernando el Católico –muerta Isabel en 1504– dejó paso a Juana y Felipe el Hermoso como reyes en Castilla, el ya maduro soberano aragonés se casó con Germana de Foix (marzo de 1506), quien tuvo un hijo en mayo de 1509, el infante don Juan de Aragón, que vivió unas horas o, de lo contrario, la Corona de Aragón con este infante –un posible Juan III– se hubiese separado con seguridad de Castilla. No fue así y Carlos llegó a ser rey de las coronas de España, emperador de Alemania y soberano de los Países Bajos heredados por parte de su padre Felipe el Hermoso, quien murió –otra muerte joven– en Burgos en septiembre de 1506.

Claro que tantas desapariciones favorecieron al rey Carlos, a un extranjero que no conoció la península hasta octubre de 1517, cuando llegó a ella por primera vez, y que padeció fuertes revueltas en Castilla –las Comunidades de 1520-1521– y en la Corona de Aragón –las ya citadas Germanías–. Pero éstos, además de otras razones, fueron percances casi desastrosos que se ajustaban mucho a su inexperta juventud. La realidad posterior fue que Carlos supo amoldarse a los distintos pareceres de sus reinos peninsulares. Indudablemente fue el Habsburgo que mejor entendió los territorios de la Corona de Aragón, tal vez porque políticamente eran los que más se asemejaban a sus estados flamencos. A esos estados que ya fueran generales o provinciales –no en el sentido decimonónico de este concepto–, tenían fuertes instituciones parlamentarias que debían de llegar a acuerdos con su rey.

Por tanto no le fue difícil a Carlos V mantener por un igual a sus territorios hispánicos en la línea de aquella unión dinástica de 1479. Al menos durante dos décadas y hasta cerca de 1540 así fue, porque en la Corona de Aragón y en sus reinos respectivos –ya fuera

la i eliminar fins i tot la competència –per a elles deslleial– en el treball rural i en tasques mal pagades que realitzaven els mudèjars, els habitants islàmics, més de 150.000 persones, que van ser mantinguts al Regne des de la conquesta de Jaume I. També ací, i abans que a Mallorca, les Germanies van fer un salt a la reforma o al buit revolucionari amb Vicens Peris.

Com es veu amb Ferran II, no tota la Corona d'Aragó era igual. Era bastant diversa i el Rei Catòlic va poder controlar uns territoris, però no d'altres. Ara bé, durant els anys del seu regnat i almenys mentre va viure Isabel, la relació de socis iguals entre Castella i la Corona d'Aragó va semblar mantindre's. No ho era en veritat. Cas-

Matricola dels nobles cavallers e generosos per a les elections faedores de deputats, contadors, clavaris e administrador del General del Regne de Valencia

(fol. 2), Los tres brazos de las Cortes (obra de Jerónimo Sánchez).

ARCHIVO DEL REINO DE VALENCIA

Matricola dels nobles cavallers e generosos per a les elections faedores de deputats, contadors, clavaris e administrador del General del Regne de Valencia

(f. 2), Els tres braços de les Corts (obra de Jerónimo Sánchez).

ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA

en el de Aragón, ya en el principado de Cataluña, ya en el de Valencia o incluso en el de Mallorca, isla en la que estuvo dos veces descubriendo en ella según sus palabras «un reino escondido»— el emperador Carlos se relacionó con los miembros principales de sus instituciones, y fue, por supuesto, el Austria —con diferencia— que más Cortes convocó.

Pero los socios de la unión dinástica ya no podían ser iguales. La Corona de Castilla tenía en sus Cortes menos fuerza que las de la Corona de Aragón y, favorablemente para la monarquía, Castilla tenía más dinero y cada vez le llegaba más de Indias, valioso para las innumerables guerras que soportaba el emperador con Francia, con los Barbarroja en el Mediterráneo, con los turcos que llegaron hasta cerca de Viena y con los luteranos alemanes. La monarquía fue castellanizándose ya con Carlos V, no tan pronto como pensó Menéndez Pidal, pero lo fue haciendo. El heredero de Carlos V, el vallisoletano Felipe II, tendría ya menos dudas. Había que centralizar la monarquía, buscar una capital de corte —el Madrid de 1561—, hacer un monasterio que recogiera religiosa y artísticamente los logros de los Habsburgo —el Escorial en donde Felipe quería ser enterrado— e ir controlando las tierras de la Corona de Aragón que, antes o después de 1568 —el llamado viraje de Joan Reglá— debía sujetar la monarquía.

El *antes*, por supuesto, era realidad cuando en los años cincuenta ya se habían producido hechos que revelaban que el cambio político estaba en ciernes. No voy a entrar aquí en cuestiones ocurridas en tal decenio en toda la Corona de Aragón en relación a actuaciones de virreyes mucho más drásticos para asegurar las defensas militares de estos reinos bien fueran en la costa, bien en los Pirineos. La primera era fronteriza con la piratería norteafricana o la posible aparición de velas turcas. Los segundos, en la montaña temían la presión francesa. Eran unas y otras necesidades difíciles de negar pero en muchos casos se convertían en antiforales, cuando los virreyes, si la ocasión así lo aconsejaba, ordenaban pragmáticas que chocaban con alguna que otra ley del país existente en los diversos corpus forales de cada reino.

Pero sí quisiera señalar un acontecimiento que marca época en lo que voy afirmando. Me refiero concretamente al segundo matrimonio del todavía príncipe Felipe con María Tudor de Inglaterra, orquestado por Carlos V como un instrumento de apoyo básico de su política. Y, para poderlo llevar a cabo, el emperador cedió el doble título de rey de Nápoles y duque de Milán al príncipe Felipe, quien así, con tales honores, como si de una dote se tratara, podía casar más fácilmente con la católica reina inglesa. Lo peor, sin embargo, no había llegado, aunque tardó poco porque, si bien es verdad que la nueva institución se estaba gestando desde principios de la década señalada, no se consolidó hasta la creación definitiva del Conse-

tella tenia més població —prop de 5.000.000 d'habitants cap al 1500— i un potencial econòmic que, tot i ser més pròxim a la puixança ramadera de la Mesta —associació de propietaris de ramats d'ovelles creada el 1273— i a la venda de matèries primeres en l'exterior —Flandes, sobretot—, multiplicava el de la Corona d'Aragó. Ho faria encara més amb l'additament inicial de les Antilles i, després, amb la possessió fonamental de les Índies. Però tenia una cosa més, millor per a la monarquia: les institucions d'este país, les seues pròpies Corts, no podien oposar-se tant a la voluntat del rei —encara que la historiografia castellana últimament matisa esta qüestió, segons Carretero Zamora, Fortea i Fernández Albaladejo— com les de la Corona d'Aragó. Eren moltes coses a favor de la monarquia per a impedir que es castellanitzara quan els Àustria van substituir els Trastàmara.

[LA CORONA D'ARAGÓ I ELS ÀUSTRIA: CAP A LA DESIGUALTAT, LES REVOLTES I L'INTENT DISCUTIBLE I FRUSTRAT, FINALMENT, DEL RETORN ALS ORÍGENS DE LA UNIÓ DINÀSTICA]

La substitució en si mateixa ja va ser un atzar, per més que alguns pensadors arriben quasi a opinar que la sort no intervé en la vida o en l'evolució de la història. Però, en realitat, la sort hi intervé, perquè el primer Habsburg —el futur emperador Carles V— sí que va ser rei a Castella i a la Corona d'Aragó, ho va ser amb l'ajuda de la dalla de la mort, que ni més ni menys que va intervindre fins a cinc vegades per a facilitar-li un camí ni tan sols pensat. Perquè s'ha de recordar que el 1497 va morir amb dènou anys el príncep Joan, l'únic fill baró dels Reis Catòlics, i que poc de temps després la seua esposa Margarida de Flandes va tindre un avortament, amb la qual cosa es va perdre el possible hereu d'aquell príncep. Més encara, a Saragossa el 1498 va morir de postpart la infanta Isabel, la segona en herència d'aquells reis. Dos anys després l'infant Miquel, el fill d'esta Isabel i de Manuel I, rei de Portugal, desapareixia el 1500, any en què naixia a Gant Carles, fill de Joana —l'anomenada reina boja—, que era la tercera en l'herència dels seus pares, els Reis Catòlics. Cal pensar que des del 24 de febrer de 1500 existia un bebé fruit d'un matrimoni —Joana i Felip el Bell— que va generar amor i també molts problemes personals, encara que es va fer per conveniència política del rei Ferran i de l'emperador Maximilià d'Àustria enmig de les guerres d'Itàlia abans esmentades.

No acabava ací esta història familiar, perquè quan Ferran el Catòlic —morta Isabel el 1504— va deixar pas a Joana i Felip el Bell com a reis a Castella, el ja madur sobirà aragonés es va casar amb Germana de Foix (març de 1506), que va tindre un fill el maig de

jo de Italia en 1558. De una nueva institución con presidente y secretarios incluidos, seis vocales miembros—tres castellanos y tres italianos—y sólo el tesorero general, conde de Chinchón, que hacía de puente cada vez más frágil entre el Consejo de Aragón y este nuevo Consejo de Italia.

En el fondo, y salvo Cerdeña que se quedó en la Corona de Aragón, era la separación de todos los territorios italianos—con Nápoles y Sicilia al frente—de sus antiguos señores: el mundo catalano-aragonés. Y por eso, en las Cortes catalanas de 1563 los representantes de éstas pusieron el grito en el cielo cuando por primera vez, como rey, Felipe II las había convocado. Y ese grito se mantuvo, se volvió a oír en 1585 y siempre que la Corona de Aragón podía elevar su voz porque pensaba que ya no era socio igual a Castilla.

Pero el *después* del viraje de 1568 fue aún más fuerte. Al fin y al cabo Felipe II, entre 1580-1582, había logrado ser también soberano de Portugal y a su potencia de antes había que añadir ahora toda la del reino portugués, sumándose así más flotas y territorios ultramarinos. Para el rey había llegado la hora de pasar al ataque en la política exterior y eso en sus territorios propios tenía un nombre: unidad interior. ¡Y vaya que le había costado, le estaba costando y podía costarle obtenerla! Porque años atrás, preocupado por el bandolerismo pirenaico y el hugonotismo del Midi francés que podían relacionarse—o así lo creyó—, cometió un error inmenso al encerrar a dos diputados del principado catalán durante meses entre 1569 y 1570. El rey, además, tuvo que triunfar frente a la revuelta morisca de las Alpujarras granadinas (1568-1570), que incluso daba alas a los moriscos valencianos. Y, para colmo, se enfrentó al estallido revolucionario de los Países Bajos (1566) que aún seguía en los años ochenta en una guerra larga y sin resolver dando imágenes contrarias al pretendido poderío español. El reino de Aragón, en la cima de sus desdichas, no le era nada favorable. ¿No habían fracasado allí los intentos de reforma de su bisabuelo Fernando el Católico?

En medio de un enjambre de corruptelas en las que participó su ex secretario Antonio Pérez, quien huyó a Zaragoza para buscar el apoyo del Justicia mayor del reino, Felipe II quiso domeñar a Aragón tras el amotinamiento de Zaragoza en 1591. El tercio de Alonso de Vargas y las Cortes de Tarazona de 1592 fueron claves importantes para rectificar fueros aragoneses en beneficio de la realeza y demostrar claramente que la unión de socios iguales estaba desapareciendo en España.

Con demasiada claridad y más de un error financiero, porque la Castilla de finales del siglo XVI se tambaleaba económicamente. Los gastos de la monarquía para cubrir guerras en Europa eran superior-

1509, l'infant Joan d'Aragó, que va viure unes hores o, en cas contrari, la Corona d'Aragó amb este infant—un possible Joan III—s'hauria separat amb seguretat de Castella. No va ser així i Carles va arribar a ser rei de les corones d'Espanya, emperador d'Alemanya i sobirà dels Països Baixos, heretats de son pare Felip el Bell, que va morir—una altra mort jove— a Burgos el setembre de 1506.

És clar que tantes desaparicions van afavorir el rei Carles, un estranger que no va conèixer la península fins a l'octubre de 1517, data en què hi va arribar per primera vegada, i que va patir fortes revoltes a Castella—les Comunitats de 1520-1521—i a la Corona d'Aragó—les ja esmentades Germanies. Però, a més d'altres raons, eixos van ser contratemps quasi desastrosos que s'adien molt amb la seua inexperta joventut. La realitat posterior fou que Carles va saber ajustar-se als distints parers dels seus regnes peninsulars. Indubtablement, va ser l'Habsburg que millor va entendre els territoris de la Corona d'Aragó, potser perquè políticament eren els que més s'assemblaven als seus estats flamencs. A eixos estats que, ja foren generals o provincials—no en el sentit huitcentista d'este concepte—, tenien fortes institucions parlamentàries que havien d'arribar a acords amb el seu rei.

Per tant, no li fou difícil a Carles V mantindre de forma igual els seus territoris hispànics, en la línia d'aquella unió dinàstica de 1479. Almenys durant dos dècades i fins a prop de 1540 així va ser, perquè a la Corona d'Aragó i als seus regnes respectius—fóra al d'Aragó o al Principat de Catalunya, fóra al de València o fins al de Mallorca, illa on va estar dos vegades i va descobrir-hi, segons les seues paraules, «un regne amagat»—, l'emperador Carles es va relacionar amb els membres principals de les seues institucions, i, per descomptat, va ser l'Àustria—amb diferència—que més Corts va convocar.

Però els socis de la unió dinàstica ja no podien ser iguals. La Corona de Castella tenia en les seues Corts menys força que la Corona d'Aragó i, favorablement per a la monarquia, Castella tenia més diners i cada vegada li n'arribaven més d'Índies, valuosos per a les innumerables guerres que suportava l'emperador amb França, amb els Barba-roja al Mediterrani, amb els turcs, que van arribar fins prop de Viena, i amb els luterans alemanys. La monarquia anà castellanitzant-se ja amb Carles V, no tan prompte com va pensar Menéndez Pidal, però ho va fer. L'hereu de Carles V, el val·lisoletà Felip II, tindria ja menys dubtes. Calia centralitzar la monarquia, buscar una capital de cort—el Madrid de 1561—, fer un monestir que arreglara religiosament i artísticament els èxits dels Habs-

Todas estas cosas asy ordenadas y medido el tiempo cōforme a lo que al Emperador le parecia que conuenia para las armadas podria llegar: parte de Madrid y llega a Barcelona: donde reconociendo los aparejos que ally bavia muchos grandes y caualleros de su calay corte y acabadas de junta las armadas q̄ ally bavia de veyn. postrero dya de Mayo se fue don luys su cunado q̄ cō muchos caualleros portugueses veyna aballa: se en la jornada. toca e mallorca y meorca y cō tiempo alca el armada q̄ el marq̄s delgasto traya de Italia como le reprefeta e la primera pieça q̄ es la carta de marca: y asy de muchas beca vna.

MADRITŪ CAMPOS AC TECTA RELINQVIT AVITA
CAESAR ET IN LAETIS BARCINŪ CONSTITIT ARVIS.
SIGNAQ̄ DV̄M LV̄STRAT̄ PROCERES TV̄RMASQ̄ RECENSET.
EN PIA VOTA FACIT EXPANDENS VELA PER AVRAS

VT Freta BINA SECANS BALEARES E
SARDOASQ̄ SIMVL̄ QVO CLASSIS IVS
GERMANOS ITALAMQ̄ MANVM VETE
PORTAT IBERORVM ET LIBYCIS ADVI

burg –El Escorial on Felip volia ser soterrat– i anar controlant les terres de la Corona d’Aragó, que, abans o després de 1568 –el denominat viratge de Joan Reglà–, la monarquia havia de subjectar.

L’*abans*, per descomptat, era realitat quan en els anys cinquanta ja s’havien produït fets que revelaven que el canvi polític es trobava en un estat embrionari. No entraré ací en qüestions ocorregudes durant eixe decenni a tota la Corona d’Aragó amb relació a actuacions de virreis molt més dràstiques per a assegurar les defenses militars d’estos regnes, fóra en la costa o als Pirineus. La primera era fronterera amb la pirateria nord-africana o la possible aparició de veles turques. Els segons, a la muntanya, temien la pressió francesa. Les unes i les altres necessitats eren difícils de negar, però en molts casos es convertien en antiforals, quan els virreis, si l’ocasió ho aconsellava, ordenaven pragmàtiques que xo-caven amb alguna llei dels diversos corpus forals de cada regne.

Però sí que voldria assenyalar un esdeveniment que marcà època. Em referisc concretament al segon matrimoni de l’encara príncep Felip amb Maria Tudor d’Anglaterra, orquestrat per Carles V com un instrument de suport bàsic de la seua política. I, per a poder dur-lo a terme, l’emperador va cedir el doble títol de rei de Nàpols i duc de Milà al príncep Felip, que amb eixos honors, com si d’un dot es tractara, podia casar-se més fàcilment amb la catòlica reina anglesa. El pitjor, però, no havia arribat, tot i que va tardar poc, perquè si bé és veritat que la nova institució es gestava des de principis de la dècada indicada, no es va consolidar fins a la creació definitiva del Consell d’Itàlia el 1558. D’una nova institució amb president i secretaris inclosos, sis vocals membres –tres castellans i tres italians– i només el tresorer general, el comte de Chinchón, que feia de pont cada vegada més fràgil entre el Consell d’Aragó i este nou Consell d’Itàlia.

En el fons, i excepte Sardenya, que es va quedar a la Corona d’Aragó, era la separació de tots els territoris italians –amb Nàpols i Sicília al capdavant– dels seus antics senyors: el món catalano-aragonés. I per això, en les Corts catalanes de 1563 els representants van protestar enèrgicament quan per primera vegada com a rei Felip II les va convocar. I eixa protesta es va mantindre, es va tornar a sentir el 1585 i sempre que la Corona d’Aragó podia elevar la veu perquè pensava que ja no era un soci igual a Castella.

Però el *després* del viratge de 1568 va ser encara més fort. Al cap i a la fi, Felip II, entre 1580-1582, havia aconseguit ser també sobirà de Portugal, i a la seua potència d’abans calia afegir ara tota la

Revista de las tropas en Barcelona ante la expedición a Túnez (1535)

TAPIZ INV. 10005908 PATRIMONIO NACIONAL, PALACIO REAL DE MADRID

Revista de les tropes a Barcelona arran de l’expedició a Tunis (1535)

TAPIZ INV. 10005908 PATRIMONI NACIONAL, PALAU REIAL DE MADRID

res a los ingresos y el sistema impositivo en Castilla superó el multiplicador de seis en menos de cuarenta años, a la vez que las remesas indianas no eran suficientes. Y eso, además, con derrotas como la de la llamada Armada Invencible en Inglaterra (1588). ¡Vaya si lo dijeron pocos años después los procuradores de las Cortes de Castilla en 1593!: «Que su Majestad se sirva, siendo posible, de alzar la mano de los ejércitos que trae en Flandes y Francia, pues con esto quedan bien y rigurosamente castigados los rebeldes que no quieren seguir la fe santa, y que pues ellos se quieren perder, que se pierdan».

Pero su Majestad no hizo caso ni las siguientes majestades por mucho que, a causa de la imposibilidad de todos los beligerantes de mantener los costos de guerra, hubiera un corto paréntesis de paz en Europa durante algunos años del reinado de Felipe III: la paz de Vervins con Francia (mayo de 1598 y aún vivo Felipe II), la de Londres con Inglaterra (1604) y la tregua de los Doce años con las Siete Provincias unidas –Holanda a la cabeza– en 1609. Y, ya que se llegaba a una cierta paz con estos herejes holandeses, podía aprovecharse la oportunidad –también religiosa y de otros menesteres económicos incluidos– de unificar espiritualmente a España entera. Éste fue tal vez el acontecimiento más importante del reinado de Felipe III y, sobre todo, de los reinos de la Corona de Aragón.

Cabe recordar que, tras las Alpujarras, los moriscos granadinos fueron diseminados por media Castilla y Andalucía y no significaban gran peligro en las conservadoras mentes cristianas. Pero los aragoneses y los valencianos seguían concentrados en sus territorios, como los catalanes, aunque estos últimos eran muy pocos. Todos, con algunas excepciones, fueron expulsados, lanzados de mala manera al norte de África en una operación que duró más de tres meses en 1609 y se redondeó en 1615, aprovechando la oportunidad de reunir flotas que permitió la sucesión de paces señalada anteriormente. Castilla estaba ya mal en estos momentos, pero la revuelta zaragozana y sus consecuencias posteriores no habían sido tampoco buenas para Aragón, un Aragón que asumía malamente la expulsión de sus moriscos. Peor fue en Valencia. Aquí eran más y este reino tardaría en levantar cabeza.

Salvo Cataluña, que desde los últimos años del siglo *xvi* remontaba su frágil economía, la Corona de Aragón, que perdía posiciones en igualdad política con Castilla, no estaba para muchas bromas. Y mucho menos las que propició la célebre consulta del Consejo de Castilla de 1619, porque de los siete puntos que se arbitraron sólo uno fue tomado en serio: que contribuyeran a las cargas fiscales de la monarquía los reinos no castellanos, ya que se creía, se decía y aún se verificaba –como lo hizo Quevedo– que: «En Navarra y Aragón / no hay

del regne portugués, amb més flotes i territoris ultramarins. Al rei li havia arribat l'hora de passar a l'atac en la política exterior i això en els seus territoris tenia un nom: unitat interior. I com li havia costat, li estava costant i podia costar-li obtindre-la! Perquè anys arrere, preocupat pel bandolerisme pirinenc i l'hugonotisme del Migdia francès, que podien relacionar-se –o així ho va creure–, va cometre un error immens tancant dos diputats del Principat català durant mesos entre 1569 i 1570. El rei, a més, hagué de triomfar enfront de la revolta morisca de Las Alpujarras granadines (1568-1570), que donava ànims als moriscos valencians. I, damunt, es va enfrontar a l'esclat revolucionari dels Països Baixos (1566), que encara continuava en els anys huitanta en una guerra llarga i sense resoldre, i donava imatges contràries al pretés poder espanyol. El Regne d'Aragó, en el cim de les seues desgràcies, no li era gens favorable. ¿No havien fracassat allí els intents de reforma del seu besavi Ferran el Catòlic?

Enmig d'un eixam de corrupteles en què va participar el seu exsecretari Antonio Pérez, el qual va fugir a Saragossa per a buscar el suport del justícia major del Regne, Felip II va voler dominar Aragó després de l'amotinament de Saragossa el 1591. El terç d'Alonso de Vargas i les Corts de Tarassona de 1592 van ser claus importants per a rectificar furs aragonesos en benefici de la reialesa i demostrar clarament que la unió de socis iguals estava desapareixent a Espanya.

Amb massa claredat i més d'un error financer, perquè la Castella de finals del segle *xvi* trontollava econòmicament. Les despeses de la monarquia per a pagar guerres a Europa eren superiors als ingressos i el sistema impositiu a Castella va superar el multiplicador de sis en menys de quaranta anys, al mateix temps que les remeses indianes no eren prou. I això, a més, amb derrotes com la de l'Armada Invencible a Anglaterra (1588). I així ho van dir pocs anys després, el 1593, els procuradors de les Corts de Castella!: «Que su Majestad se sirva, siendo posible, de alzar la mano de los ejércitos que trae en Flandes y Francia, pues con esto quedan bien y rigurosamente castigados los rebeldes que no quieren seguir la fe santa, y que pues ellos se quieren perder, que se pierdan.»

Però Sa Majestat no va fer cas, ni tampoc les majestats següents, per més que, a causa de la impossibilitat de tots els bel·ligerants de mantindre els costos de guerra, hi hagué un curt paréntesi de pau a Europa durant alguns anys del regnat de Felip III: la pau de Vervins amb França (maig de 1598 i encara viu Felip II), la de Londres amb Anglaterra (1604) i la treva dels Dotze Anys amb les Set Províncies unides –Holanda al capdavant– el 1609. I, ja que s'arribava

quien tribute un real. / Cataluña y Portugal / son de la misma opinión. / Sólo Castilla y León / y el noble reino andaluz / llevan a cuestras la cruz».

Aparte de que lo del reino andaluz no existe institucionalmente y Quevedo lo hace suyo por métrica del verso, tales ideas expresadas así no favorecían a nadie. Castilla se estaba hundiendo por lo mucho que pagaba y por ser, además, víctima de inflaciones monetarias de cobre desde el comienzo del reinado de Felipe III. La Corona de Aragón claro que contribuía pero ni por asomo se parecía a Castilla al haber sido poco convocadas sus Cortes desde la segunda mitad del siglo xvi. Demasiado había hecho ver la monarquía que no las necesitaba y, caso de hacer lo contrario, temía lo peor. Es decir, temía el foralismo pactista de aquellos reinos, opuesto al autoritarismo regio. Por todo ello al pretendido socio, que era la Corona de Aragón, no iba a gustarle ahora la idea de arrimar el hombro económico por un igual cuando tanto se había distanciado antes su igualdad política con la monarquía.

Además, estas oposiciones aumentaron cuando, al subir al trono Felipe IV, su monarquía, que ya había confraternizado con la rama habsburguesa del imperio centroeuropeo tras la defenestración de Praga (1618) y la batalla de la Montaña Blanca (1620), se vio cada vez más involucrada en la guerra de los Treinta años (1618-1648). Más aún, terminada la antes citada tregua de los Doce años (1609), o sea la paz propia, holandeses y españoles entraron al trapo militar. Nuevos e inmensos gastos para Felipe IV y su valido el conde duque de Olivares quien, alborozado tras los primeros éxitos en Flandes (1625) que pintara Velázquez en *La Rendición de Breda* o el cuadro de *Las Lanzas*, imaginó y quiso hacer realidad algo que en la rumorología del reciente pasado ya circulaba: la Unión de Armas. Es decir, la creación de un ejército de reservistas en torno a 140.000 hombres que debían pagar todos los territorios de la monarquía hispánica, incluida la Corona de Aragón.

Pero esta idea no agradó ni un ápice. Después de muchos enfrentamientos, dentro y fuera de Cortes, la Unión de Armas fue aprobada en el reino de Aragón y en el de Valencia pero reduciendo sus costos, incluso los de este último que se opuso más de lo que pensaba Olivares cuando decía que: «Los valencianos son más muelles». Cataluña, sin embargo, dijo no rotundamente y lo hizo en sus Cortes de 1626.

Antes de éstas podía pensarse cualquier cosa. A fin de cuentas las anteriores Cortes de 1599, convocadas por Felipe III, incrementaron el servicio catalán –1.500.000 libras– triplicándolo respecto a las sumas que tradicionalmente pagaba el principado. Pero cierto es también que el rey había ennoblecido a muchos pequeños hidalgos más que cualquier otro soberano anterior. Ciertamente es que la actuación de virreyes demasiado enérgicos a lo largo de este reinado en Cataluña –Almazán, Alburquerque, Alcalá como ejemplos– encrespó los ánimos catalanes, que llegaron a su límite ante la petición real

a una certa pau amb estos heretges holandesos, podia aprofitar-se l'oportunitat –també religiosa i d'altres menesters econòmics– d'unificar espiritualment tot Espanya. Este va ser tal vegada l'esdeveniment més important del regnat de Felip III i, sobretot, dels regnes de la Corona d'Aragó.

Cal recordar que, després de Las Alpujarras, els moriscos de Granada van ser disseminats per mig Castella i Andalusia i no significaven un gran perill per a les conservadores ments cristianes. Però els aragonesos i els valencians seguien concentrats en els seus territoris, com els catalans, tot i que estos últims n'eren molt pocs. Tots, amb algunes excepcions, van ser expulsats, llançats de mala manera al nord d'Àfrica en una operació que va durar més de tres mesos el 1609 i es va ardonir el 1615, aprofitant l'oportunitat de reunir flotes, fet que va permetre la successió de paus assenyalada anteriorment. Castella estava ja malament en eixos moments, però la revolta saragossana i les conseqüències posteriors no havien sigut tampoc bones per a Aragó, un Aragó que assumia malament l'expulsió dels seus moriscos. Pitjor va ser a València. Ací n'eren més i este regne tardaria a alçar el cap.

Excepte Catalunya, que des dels últims anys del segle xvi remun-tava la seua fràgil economia, la Corona d'Aragó, que perdia posicions en igualtat política amb Castella, no estava per a molts romanços. I encara menys per a les que va provocar la cèlebre consulta del Consell de Castella de 1619, perquè dels set punts que es van arbitrar només un va ser pres seriosament: que contribuïren a les càrregues fiscals de la monarquia els regnes no castellans, ja que es creia, es deia i encara es versificava –com ho va fer Quevedo– que: «En Navarra y Aragón / no hay quien tribute un real. / Cataluña y Portugal / son de la misma opinión. / Sólo Castilla y León / y el noble reino andaluz / llevan a cuestras la cruz.»

A banda que això del regne andalús no existix institucionalment i Quevedo ho fa servir per mètrica del vers, les idees així expressades no afavorien ningú. Castella s'estava enfonsant per tot el que pagava i perquè, a més, era víctima d'inflacions monetàries de coure des del començament del regnat de Felip III. La Corona d'Aragó és clar que contribuïa, però de cap manera s'assemblava a Castella, ja que des de la segona mitat del segle xvi les seues Corts havien sigut poc convocades. Massa havia fet veure la monarquia que no les necessitava, i en cas de fer el contrari temia el pitjor. És a dir, temia el foralisme pactista d'aquells regnes, oposat a l'autoritarisme regi. Per tot això, al pretés soci, que era la Corona d'Aragó, no devia agradar-li ara la idea de fer espatla en l'economia de forma igualitària, quan tant s'havia distanciat abans la seua igualtat política amb la monarquia.

A més, estes oposicions van augmentar quan, amb la pujada al tron de Felipe IV, la seua monarquia, que ja havia confraternitzat

del quinto por parte del virrey Alcalá, o sea el cobro para su majestad del 20 por cierto de los ingresos municipales de cualquier villa o ciudad, incluida la tan deseada Barcelona.

Así, las Cortes de 1626 fueron un desastre para la monarquía—sin obtener servicio— y para el país que necesitaba nuevas leyes y no las tuvo ya que las Cortes no acabaron y no pudo haber «Constituciones». Rey y valido se marcharon de la Ciudad Condal casi de madrugada sin atender los ruegos de ciertos barceloneses que les alcanzaron por el camino y pretendieron, sin lograrlo, que la realeza volviera grupas para mantener la discusión parlamentaria. Esto, en verdad, se hizo en 1632, presidida la continuidad de las Cortes por el hermano del rey, Fernando de Habsburgo, sin conseguir tampoco nada a cambio. La Unión de Armas se estancaba en Cataluña, aunque Olivares pensaba—o quería hacerlo creer— que, cuando la guerra de los Treinta años—inicialmente de Bohemia, pero que estaba dando la vuelta por toda Europa— se acercara a Cataluña, sus habitantes serían verdaderos patriotas.

La declaración de guerra entre España y Francia de 1635—los verdaderos gigantes en lucha por el occidente europeo— abrió la caja de los truenos llevando el conflicto a los Pirineos, ya fuera en Fuenterrabía (País Vasco), ya fuera en Salses y Cataluña. Todo ello generó una problemática—tercios en el Principado, conflictos entre militares y civiles, muerte del virrey Santa Coloma, convocatoria de Juntas de Brazos por Pau Clarís en otoño de 1640, petición de apoyo a Francia ante el posible ataque al Principado que se temía de su legítimo rey, Felipe IV— que llevó a Cataluña a ser absorbida por Francia en unos años—década de los cuarenta— en donde las revueltas, cuando no revoluciones, se estaban produciendo en media Europa. Hay que recordar aquí la revolución inglesa de Cromwell con la ejecución del propio Carlos I Estuardo (1649). Pero, sin marcharnos de la monarquía hispánica, Portugal se separó de España (diciembre de 1640) y Sicilia y Nápoles—con Massaniello— entraron en revueltas italianas a finales del decenio. Más aún, hasta en la centralizadora Francia se produjo un quinquenio de amotinamientos cada vez más incontrolados—la Fronda, 1648-1653— que favorecieron a España. Fue el momento aprovechado por Felipe IV para recuperar casi toda Cataluña cuando se rindió Barcelona en 1653 a Juan José de Austria, hijo natural del rey. Pero con esto, como veremos, no acaba todo.

Francia recuperó el orden y siguió su guerra con España. Tanto fue así que esta Francia, a la que siempre le apetecía Cataluña—por no hablar del tópico de la Marca hispánica y por no señalar los pretendidos orígenes carolingios de las tierras catalanas—, impuso a Felipe IV la Paz de los Pirineos (1658). Y así quedó para París el Rosellón, con Perpiñán, que era ciudad totalmente catalana, y casi toda la Cerdeña. La derrota había sido desde luego para la monarquía hispánica, para la Corona de Aragón, que ya no sabía qué tipo de socio era, para la propia Cataluña, que tendría que cicatrizar heridas y restaurar su eco-

amb la branca habsburguesa de l'imperi centreeuropeu després de la defenestració de Praga (1618) i la batalla de la Muntanya Blanca (1620), es va veure cada vegada més involucrada en la guerra dels Trenta Anys (1618-1648). Més encara, acabada l'esmentada treva dels Dotze Anys (1609), o siga la pau pròpia, holandesos i espanyols van enfrontar-se militarment. Noves i immenses despeses per a Felip IV i el seu favorit el comte-duc d'Olivares, que, content després dels primers èxits a Flandes (1625) que Velázquez pintà en *La rendició de Breda* o el quadre de *Les llances*, va imaginar i va voler fer realitat una cosa que en la rumorologia del recent passat ja circulava: la Unió d'Armes. És a dir, la creació d'un exèrcit de reservistes de vora 140.000 hòmens que havien de pagar tots els territoris de la monarquia hispànica, inclosa la Corona d'Aragó.

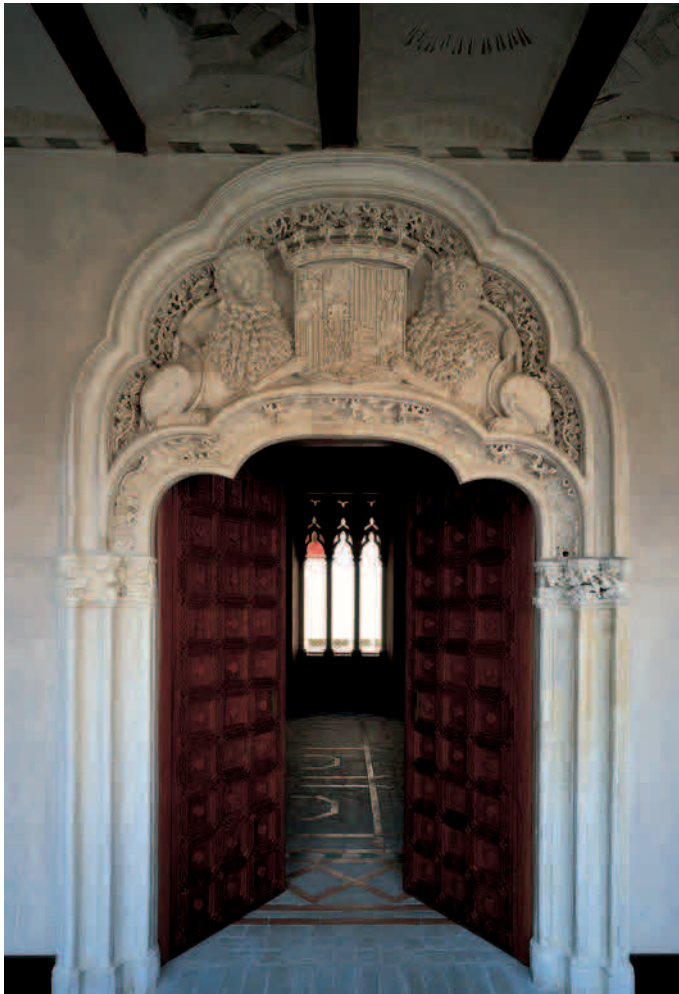
Però esta idea no va agradar gens. Després de molts enfrontaments, dins i fora de les Corts, la Unió d'Armes va ser aprovada al Regne d'Aragó i al de València, però reduint-ne els costos, fins i tot els del Regne de València, que es va oposar més del que pensava Olivares quan deia que: «los valencianos son más muelles». Catalunya, però, va dir no rotundament i ho va fer en les seues Corts de 1626.

Abans d'estes Corts podia pensar-se qualsevol cosa. Al cap i a la fi les anteriors Corts de 1599, convocades per Felip III, van incrementar el servici català—1.500.000 lliures— triplicant-lo respecte a les quantitats que tradicionalment pagava el Principat. Però també és cert que el rei havia ennoblit molts gentilhòmens més que qualsevol altre sobirà anterior. Cert és també que l'actuació de virreis massa enèrgics a Catalunya al llarg d'este regnat—Almazán, Alburquerque, Alcalá com a exemples— va revoltar els ànims catalans, que van arribar al seu límit arran de la petició reial del quint per part del virrei Alcalá, o siga el cobrament per a Sa Majestat del 20% dels ingressos municipals de qualsevol vila o ciutat, inclosa la tan desitjada Barcelona.

Així, les Corts de 1626 van ser un desastre per a la monarquia—que no n'obtingué servici— i per al país, que necessitava noves lleis i no les va aconseguir, ja que les Corts no van acabar i no va poder haver-hi «constituciones». Rei i favorit van eixir de la Ciutat Comtal quasi de matinada sense atendre els precs de certs barcelonins que els van seguir pel camí i van pretendre, sense aconseguir-ho, que la reialesa girara cua per a mantindre la discussió parlamentària. Això, en veritat, es va fer el 1632, presidida la continuïtat de les Corts pel germà del rei, Ferran d'Habsburg, sense aconseguir tampoc res a canvi. La Unió d'Armes s'estancava a Catalunya, encara que Olivares pensava—o volia fer creure— que quan la guerra dels Trenta Anys—inicialment de Bohèmia, però que estava donant la volta per tot Europa— s'acostara a Catalunya, els seus habitants serien verdaders patriotes.

Et haec omnia conservandum curaverunt

nomía. Hora era de que los ánimos y los tiempos empezaran a mejorar, pues no en balde Felipe IV, poco antes de morir decepcionado, quiso corregir el tiro de su antes prepotente valido diciendo en su testamento que no se debía: «Alterar, ni mandar en qualquier de mis reynos cosa alguna que toque al gobierno, y que tengan mucho cuidado de que los cargos, oficios y beneficios se den a los naturales, y tengan presente lo que dispuso en este y otros casos la Reyna doña Isabel: pues por no averse guardado, resultaron los daños que se sabe».

Sí, Felipe IV recomendaba volver a los tiempos de Isabel la Católica, también de Fernando, a los orígenes de la unión dinástica. Pero ¿se podía?, ¿podía hacerse tabla rasa de todo lo ocurrido? En este punto los historiadores discrepan en sus pareceres al menos sobre una parte del reinado de Carlos II, el llamado *hechizado*, «el peor rey que ha te-

La Aljafería de Zaragoza

Puerta de acceso al Salón del Trono y detalle del artesanado.

L'Aljafería de Saragossa

Porta d'accés al Saló del Tron i detall del teginat.

La declaració de guerra entre Espanya i França de 1635—els veraders gegants en lluita per l'occident europeu— va obrir la capsula dels trons i va portar el conflicte als Pirineus, fóra a Ondarrabia (País Basc), fóra a Salses i Catalunya. Tot això va generar una problemàtica—terços al Principat, conflictes entre militars i civils, mort del virrei Santa Coloma, convocatòria de Juntes de Braços per Pau Clarís la tardor de 1640, petició de suport a França arran del possible atac al Principat del rei legítim, Felip IV— que va fer que Catalunya fóra absorbida per França durant uns anys—dècada dels quaranta— en què les revoltes, si no revolucions, s'estaven produint a mig Europa. Cal recordar ací la revolució anglesa de Cronwell amb l'execució del mateix Carles I Estuard (1649). Però, sense deixar la monarquia hispànica, Portugal es va separar d'Espanya (desembre de 1640), i Sicília i Nàpols—amb Massaniello— van entrar en revoltes italianes al final del decenni. Més encara, fins a la centralitzadora França es va produir un quinquenni d'amotinaments cada vegada més incontrolats—la Fronda, 1648-1653— que van afavorir Espanya. Va ser el moment aprofitat per Felip IV per a recuperar quasi tot Catalunya quan el 1653 Barcelona es va rendir a Joan Josep d'Àustria, fill natural del rei. Però amb això, com veurem, no acaba tot.

França va recuperar l'orde i va seguir la seua guerra amb Espanya. Tant va ser així que esta França, a la qual sempre li apatia Catalunya—per no parlar del tòpic de la Marca Hispànica i per no asenyalar els pretesos orígens carolingis de les terres catalanes—, va imposar a Felip IV la pau dels Pirineus (1658). I així va quedar per a París el Rosselló, amb Perpinyà, que era ciutat totalment catalana, i quasi tota la Cerdanya. La derrota havia sigut, per descomptat, per a la monarquia hispànica, per a la Corona d'Aragó, que ja no sabia quin tipus de soci era, per a la mateixa Catalunya, que hauria de cicatritzar ferides i restaurar la seua economia. Hora era que els ànims i els temps començaren a millorar, perquè no debades Felip IV, poc abans de morir decepcionat, va voler corregir la trajectòria del seu abans prepotent favorit dient en el seu testament que no s'havia d'«alterar, ni mandar en qualquier de mis reynos cosa alguna que toque al gobierno, y que tengan mucho cuidado de que los cargos, oficios y beneficios se den a los naturales, y tengan presente lo que dispuso en este y otros casos la Reyna doña Isabel: pues por no averse guardado, resultaron los daños que se sabe».

Sí, Felip IV recomanava tornar als temps d'Isabel la Catòlica, també de Ferran, als orígens de la unió dinástica. Però, ¿s'hi podia?, ¿podia fer-se taula rasa de tot allò ocorregut? En este punt els historiadors discrepen almenys sobre una part del regnat de Carles II, dit *El Hechizado*, «el pitjor rei que ha tingut Espanya», en frase castellana, o «el millor rei que ha tingut Espanya», segons la perspectiva catalana. Perquè entrem en la qüestió del dis-

nido España», en frase castellana, o «*el millor rei que ha tingut Espanya*», según la perspectiva catalana. Porque entramos en la cuestión del discutido, por ser real o nominal, neoforalismo que es un tema complejo. ¿Se quería o no volver en verdad a la situación de socios iguales de la época de los Reyes Católicos? Porque los socios iguales no lo eran ya. El poder político había girado mucho sobre la corte, sobre una Castilla deshecha que tenía que reverdecer y le costaría tiempo el hacerlo, aunque hoy se está matizando el concepto de década trágica de Castilla –los años ochenta– acuñado por Domínguez Ortiz.

Por el contrario, los reinos periféricos de la Corona de Aragón, y también la fachada cantábrica y hasta la gallega, crecían mejor que Castilla, recomponiéndose antes. Así ocurría hasta en Valencia pese a su segunda revuelta de Germanías (1693), interpretada antes como peticiones de campesinos repobladores, tras la expulsión de moriscos y acrecentados ante sus señores, que como hundimiento económico. A fin de cuentas para entonces ya se habían superado las mayores dificultades del reino que ocurrieron a mediados del siglo xvii cuando se convocaron las últimas Cortes valencianas de 1645. Así sucedió también en Cataluña que caminaba ya, sin duda, hacia una expansión económica favorable, pese a alguna que otra revuelta de *barretines* (1687-1688), campesinos dominados por señores, que hacía ver que no todo se había solucionado en la ya antigua Sentencia Arbitral de Guadalupe de 1486. Y así ocurría hasta en Aragón, que vio cómo sus Cortes se convocaron en ocasiones en la segunda mitad del siglo xvii.

Neoforalismo o..., ¡qué más da! La historia de la Corona de Aragón aún tendría una última etapa casi de tragedia griega cuando a la muerte de Carlos II, quien dejó como heredero a Felipe de Borbón, empezó a zigzaguear en toda Europa la peor guerra que cerraba los siglos bélicos –xvi y xvii– e iniciaba unos primeros años del xviii sobrecogedores. La Guerra de Sucesión a la corona de España quería impedir una hegemonía borbónica porque cabía la posibilidad de unión entre España y Francia con Felipe de Borbón, aunque todavía viviese el temible Luis XIV. Y ante esto hubo problemas en Castilla pero más aún en la Corona de Aragón.

En ésta las clases sociales comenzaron a dividirse entre borbonistas y austracistas, incluso después de haber jurado los catalanes a Felipe de Borbón como rey en las Cortes de Barcelona de 1701-1702. Más tarde el pacto de Génova (1705) llevó a catalanes y, después, a valencianos, aragoneses y mallorquines –menos intervencionistas– a aliarse con el archiduque Carlos –el otro candidato a la herencia peninsular– quien, en medio de la guerra, convocó Cortes en Barcelona en 1705-1706. La guerra fue total, civil y cuando acabó, marchándose antes el archiduque en 1711 para ser emperador de Austria y teniéndose que olvidar de sus apetencias hispánicas, el vencedor impuso sus reglas en España entre 1707 y 1715, desde Valencia hasta Mallorca. A fin de cuentas, ¿no había sido Felipe aceptado como rey siendo des-

cutit, per si és real o nominal, neoforalisme, que és un tema complex. ¿Es volia o no tornar realment a la situació de socis iguals de l'època dels Reis Catòlics? Perquè els socis, iguals ja no eren. El poder polític havia girat molt sobre la cort, sobre una Castella desfeta que havia de renàixer i a la qual li costaria temps fer-ho, encara que hui s'està matisant el concepte de década trágica de Castella –els anys huitanta– encunyat per Domínguez Ortiz.

Per contra, els regnes perifèrics de la Corona d'Aragó, i també la façana cantàbrica i fins la gallega, creixien millor que Castella, recomponent-se abans. Això ocorria fins i tot a València, a pesar de la segona revolta de les Germanies (1693), interpretada abans com a peticions de llauradors repobladors, després de l'expulsió de moriscos i embravits davant dels seus senyors, que com a enfonsament econòmic. Al cap i a la fi, en aquella època ja s'havien superat les majors dificultats del Regne, que van ocórrer a mitjan segle xvii, quan es van convocar les últimes Cortes valencianes el 1645. Així va succeir també a Catalunya, que caminava ja, sens dubte, cap a una expansió econòmica favorable, a pesar d'alguna revolta de «barretines» (1687-88), llauradors dominats per senyors, que feia veure que no tot s'havia solucionat en la ja antiga sentència arbitral de Guadalupe, de 1486. I així ocorria fins i tot a Aragó, que va veure com les seues Cortes es van convocar alguna vegada durant la segona mitat del segle xvii.

Neoforalisme o..., tant se val! La història de la Corona d'Aragó encara tindria una última etapa quasi de tragèdia grega quan a la mort de Carles II, que va deixar com a hereu Felip de Borbó, va començar a zigzaguejar pertot Europa la pitjor guerra que tancava els segles bèl·lics –el segle xvi i el xvii– i iniciava uns esglaiadors primers anys del segle xviii. La guerra de successió a la corona d'Espanya volia impedir una hegemonia borbònica, perquè podia produir-se la unió entre Espanya i França, amb Felip de Borbó, tot i viure encara el temible Lluís XIV. I arran d'això hi hagué problemes a Castella, però encara més a la Corona d'Aragó.

A la Corona d'Aragó les classes socials van començar a dividir-se entre borbonistes i austracistes, fins i tot després d'haver jurat els catalans a Felip de Borbó com a rei en les Cortes de Barcelona de 1701-1702. Més tard, el pacte de Gènova (1705) va portar catalans i, després, valencians, aragonesos i mallorquins –menys intervencionistes– a aliar-se amb l'arxiduc Carles –l'altre candidat a l'herència peninsular–, que, enmig de la guerra, va convocar Cortes a Barcelona el 1705-1706. La guerra va ser total, civil, i quan va acabar, amb la partida abans de l'arxiduc el 1711 per a ser emperador d'Àustria i l'oblit de les seues apetències hispàniques, el vencedor va imposar les seues regles a Espanya entre 1707 i 1715, des de València fins a Mallorca. Al cap i a la fi, ¿no havia sigut Felip acceptat com a rei, i després fou víctima de lesa majestat? Que

pués víctima de lesa majestad? Pues que aprendiesen los súbditos de la Corona de Aragón ya que Felipe V anulaba tal corona, la incorporaba a Castilla, a una España centralizada con su mentalidad francesa que era lo que él entendía. Los decretos de Nueva Planta, con los que se cierra esta exposición, cierran también una aproximación a una corona multiseular que había muerto por decisión de su nuevo rey.

Una alusión a la bibliografía de la Corona de Aragón

Por razones de espacio esta Aproximación no presenta notas a pie de página. En este supuesto, y utilizando la comparación más como excusa que como una realidad que ya quisiera para sí el autor, recuerdo en tal sentido la *Aproximación a la Historia de España* de Jaume Vicens Vives, un libro impresionante en la década de los años cincuenta pero tan sencillo como libre de cargas eruditas.

Por lo que se refiere a la bibliografía, quiero presentar al final de este catálogo unos cuantos títulos que permitan al lector profundizar algo más en la materia, con la advertencia, por supuesto, de que en ningún momento se pretende ser exhaustivo y puede ocurrir, como así será, que lectores especialistas piensen que la bibliografía es corta o tiene lagunas. Es obvio un pensamiento así ante más de quinientos años de historia aquí sintetizada. Pero también es obvio que este autor no puede en esta obra excederse.

Además del recuerdo a las crónicas de las épocas de esta historia —que no cito desde el mismo *Llibre dels Feys* de Jaume I, la obra de Bernat Desclot, la de Ramón Muntaner o la historia de Pedro el Ceremonioso, por señalar las cuatro perlas, que han sido así halagadas por historiadores catalanes— quiero hacer un elogio a los esfuerzos que desde hace ya casi un siglo han hecho todos los estudiosos de la Corona de Aragón en los conocidísimos congresos de historia de la Corona de Aragón. Hasta ahora son innumerables los tomos de diecisiete congresos publicados, por no contar con el dieciocho que, en el momento en que redacto esta nota, se encuentra en prensa pero bien podría suceder que apareciese a la luz a la hora de presentar este catálogo en Valencia.

n'aprengheren els súbdits de la Corona d'Aragó, ja que Felip V anul·lava eixa corona, la incorporava a Castella, a una Espanya centralitzada amb la seua mentalitat francesa, que era el que ell entenia. Els decrets de Nova Planta, amb què es tanca esta exposició, clouen també una aproximació a una corona multiseular que havia mort per decisió del nou rei.

Una al·lusió a la bibliografia de la Corona d'Aragó

Per raons d'espai, esta Aproximació no presenta notes a peu de pàgina. En este cas, i utilitzant la comparació més com a excusa que com una realitat que ja voldria per a ell l'autor d'este text, recorde en este sentit l'*Aproximación a la Historia de España* de Jaume Vicens Vives, un llibre impressionant en la dècada dels anys cinquanta, però tan senzill com lliure de càrregues erudites.

Pel que fa a la bibliografia, vull presentar al final d'esta obra uns quants títols que permeten al lector aprofundir un poc més en la matèria, amb l'advertiment, per descomptat, que en cap moment es pretén ser exhaustiu i pot ocórrer, com així serà, que lectors especialistes pensen que la bibliografia és curta o té llacunes. És obvi un pensament així davant de més de cinc-cents anys d'història ací sintetitzada. Però també és obvi que este autor no pot en este catàleg mostrar-se excessiu.

A més del record de les cròniques de les èpoques d'esta història —que no cite des del mateix *Llibre dels Feys* de Jaume I, l'obra de Bernat Desclot, la de Ramon Muntaner o la història de Pere el Cerimoniós, per assenyalar les quatre perles, que així han sigut afalagades per historiadors catalans—, vull elogiar els esforços que des de fa ja quasi un segle han fet tots els estudiosos de la Corona d'Aragó en els conegudísimos congressos d'història de la Corona d'Aragó. Fins ara són innumerables toms de dèsset congressos publicats, per no comptar el díhuit, que en el moment en què redacte esta nota es troba en premsa, però que ben bé podria succeir que isquera a la llum a l'hora de presentar este catàleg a València.